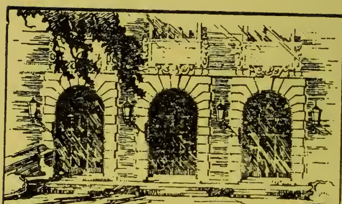

1-9

GAI SALLVSTI CRISPI

CATILINA IVGVRTHA

EX HISTORIIS

QVAE EXTANT ORATIONES ET EPISTVLAE

RECOGNOVIT

GVSTAVVS LINKERVS

AD CATILINAM ET IVGVRTHAM ADDITAE SVNT LECTIONES CODICIS VATICANI 3864 DENVO CONLATI

VINDOBONAE

SVMPTIBVS ET TYPIS CAROLI GEROLD FILII

MDCCCLV

MANIBVS

LVDOVICI·CARRIONIS

ET

THEOPHILI·CORTI

DE · SALLVSTIO · BENE · MERENTISSVMORVM

*

PRAEFATIO

Gai Sallusti Crispi scripta inter historicorum Romanorum reliquias adhuc pessume habita circumferri satis patet, quoniam libri qui huc faciunt manu scripti per populos regna nationes dispersi aut nondum denuo inspecti sunt — quem admodum Commelianus et Nazarianus Gruteri Romae delitescere videntur, — aut non ea qua par fuit cura conlati, ut iudicari atque aestumari probabiliter possint. Quod si, ut in tali re, iusta textus quem vocant recensio etiam nunc haberi nequit, vel sic tamen honestissumo librario novam Sallusti editionem scholarum in usum paranti atque meam operam roganti deesse nolui, cum aliquam iam ante in hoc scriptore operam posuissem ac sperare liceret quaedam hic illic quamquam desultoria ratione emendari atque rectius administrari posse, quo rerum Romanarum florentissumi auctoris reliquiae paullo

interim commodius legi atque intellegi queant, dum curiosior codicum investigatio meliora edocuerit.

Ac ne novis subsidiis prorsus destitutus ad hanc operam accederem facilitate factum est IOANNIS FORCHHAMMERI Havniensis, viri eruditissimi, qui dum Romae moratur a me rogatus, cum bibliothecae Vaticanae diu frustra aditum petivisset, tandem copia facta orationes atque epistulas Sallusti 'de bellis' excerptas ex antiquissumo codice Vat. 3864 meum in usum adcurate contulit. Nam cum hunc codicem bonitate in paucis valere sed iusto neglegentius esse ab Gerlachio conlatum ex eis Historiarum particulis, quas Orellius ab Theodoro Heysio descriptas publici iuris fecit, satis pateret, sperare licebat fore ut ex curiosiore ceterarum orationum et epistularum conlatione non minus bonae frugis oriretur. Neque haec spes me fefellit, siquidem saepius Forchhammeri schedis, quarum infra copias integras adposui, aut corriguntur ea, quae ex eodem codice Gerlachius notavit, aut nova prorsus et egregia proferuntur, quem admodum in oratione Mari §. 31 vel Madvigi emendationem *parvi id facio* confirmatam videmus.

Hunc igitur codicem multo quam antea factum artius secutus sum et fortasse magis etiam

sequi debebam. Ceterum post hanc novam conlationem negari nequit non ita eum valere, ut ceteris omnibus neglectis solus respici debeat, cum praesertim verborum conlocatio saepe ea sit, qualem ab ipso Sallustio profectam esse vix credas. Hinc igitur cum nondum certo diiudicari potuerit, quae ratio inter Vaticani et Parisini potissumum 1576, de quo infra dicetur, auctoritatem intercedat, vel sic in orationibus et epistulis Catilinae et Iugurthae insertis satis saepe restat materia dubitandi. -- Sed in Historiarum particulis, quas ab hac editione abesse nolui, eundem Vaticanum — qualem Orellius ad calcem Vellei 1835 expressit, nam Orelliana a. 1840 paullo neglegentius egit — solum utique sequendum esse vel post contrariam Kritzii rationem mihi persuasissimum est, cum Vaticani 2 et ceterorum — siqui fuerunt — codicum nulla sit fides, neque Mantuana editio a. 1475, de qua dubitabat Orellius hist. crit. eclogar. ex Sal. Hist. libris, Turici 1833, p. 17 et 20, alius codicis quam Vaticani utriusque vestigia prodeat; nam eius inspiciundae in bibliotheca Caes. Palatina mihi copia facta est. Quam quidem si conicere licet repetitam esse ex editione principe eodem anno, ut aiunt, 'per M. Arnoldum pannartz ala-

manum' Romae expressa, ne haec quidem alios, quam qui nunc ibi extant, codices secuta videtur.

De aliis subsidiis spes me fefellit. Nam codicum Vindobonensium XVI, quos Endlicher in catalogo codd. Latinor. p. 38 sqq. recensuit, passim a me inspectorum admodum exiguus fructus erat, quorum optumus fere cum Erlangensi consentit, neque iuvare poterant quae in bibliotheca Palatina nuper adparuerunt ad libri alicuius tegumentum adglutinata folia duo codicis membranacei saeculo fere XII scripti, quibus haec Iugurthae c. 14, 15 *anima clausi* — c. 18, 8 *aggrestium que* continentur. Et antiquissumas editiones Venetam a. 1470 et eiusdem anni Parisinam, quas in eadem bibliotheca inspicere potui, ex noviciis tantum libris expressas esse cum aliis tum mihi patuit. Denique quae a. 1330 a Magistro Martino Canonico in libris ecclesiae ad Cetium montem Neuburgensis enotata sunt *Salustius, item glose Salustii, item glose in Salustium* (cf. *Archiv f. Kunde österr. Gesch. Quellen* 1850, t. V. p. 298), ea nunc in eiusdem coenobii bibliotheca, cuius liberalissume mihi aditus concessus est, vel cuncta perscrutanti non adparuerunt nec quo gentium perlata sint indagari potuit.

Hinc igitur in ceteris Catilinae et Iugurthae partibus non alia mihi subsidia erant quam quae Gruterus Cortius Gerlachius alii bona mala conlegerunt. Cuius quidem adparatus ea est ratio, ut nondum perspectis certis quibusdam codicum generibus vel familiis neque unum neque plures commode secernere possis, quibus solis innitaris, cum vel ex recentissumis et deterioris notae codicibus hic illic, ubi meliores peccant, scriptoris manus agnoscatur, utrum coniectura restituta an ex antiquo exemplari servata parum liquet. Quamquam id quidem non peccasse mihi videor, quod in primis auctoritatem secutus sum Parisini 1576 (*Par. z* in Gerlachianis prima et tertia, *p* in secunda), quoad eius post Gerlachii conlationem satis saepe mancam fieri licebat. Certe is codex, qui saeculo nono vel decumo scriptus dicitur, non solum orthographiae genuinae pluruma vestigia servavit, sed multo etiam minus glossematis atque corruptelis scatet, quam ille, cuius auctoritatem summam esse Gerlachius soli sibi persuasit, Basiliensis I (*b*). Id quod nuper maxume patuit, cum omnibus eis, quae in minore editione ex Parisino emendaverat, reiectis, in novissuma quam praedicavit 'recensione' Sallusti verba ad Basiliensis fere exemplum refingere conatus est.

Sed hoc quidem etiam nunc adfirmare licet, codices Sallustianos, qui adhuc innotuerunt, omnes ex eodem archetypo multis iam mendís inquinato fluxisse, id quod cum ex singulis locis multis patet, quibus eadem corruptela omnes invasit, tum ex gravissuma illa, quam in Catilina deprehendisse mihi visus sum verborum transpositione in nullo libro non obvia, qua factum est, ut verbis *postremo ubi* — *frustra susceperant* (vg. c. 27, 3—28, 3) falso loco insertis incredibilis Sallustio error obtruderetur. Quem quidem in disputatione actis acad. Caes. Vindob. hist. phil. a. 1854 t. XIII. p. 261 sqq. inserta*) ita vindicare studui, ut demonstrarem, neque Plutarchum neque Cassium Dionem in suis Catilinae exemplaribus eum qui nostros codices occupavit verborum contextum vidisse. Qua in re non vereor, ne scriptoris potius quam scribae manum correxerim. Vnde non dubitavi in hac editione pristinum, qualem illic significavi, verborum ordinem restituere.

Atque illum nostrorum codicum archetypum iam satis saepe discrepasse cum proxumorum quinque ab Sallustio saeculorum exemplaribus

---

*) Seorsum edita est s. t. *Emendationen zu Sallust auf Grund seiner Quellen und Nachahmer.* Vindobonae apud Braumüllerum 1854.

ex eis pristinae scripturae reliquiis patet, quas grammatici et scholiastae antiqui haud paucas servarunt. Quid quod hic illic ne diiudicari quidem certo potest, utrum Catilinae et Iugurthae an Historiarum loci exhibeantur: v. in primis Gell. IX. 9, 22 et Non. 129, 20 conl. cum Iug. 93, 3. Contra abstinere non potui quo minus quae Sen. ep. 114, 18 Sallustium dixisse tradidit *aquis hiemantibus*, cum ab editoribus plerumque inter Historiarum fragmenta relata essent (inc. 87 Kritz.), reponerem Iugurthae c. 37, 4, ubi in nostris libris legitur *hiemalibus*. Velut praeterea ad luculentum Arusiani p. 233 L. testimonium refinxi locum Iug. 104, 4; ex auctoritate Charisii p. 177 P. (cf. Lachm. ad Lucr. p. 306) et expleta est lacuna et glossa sublata in ep. Mithr. 16; ibid. §. 17 emendandi copiam fecit Serv. ad Aen. VII. 303. Aliis locis haec ipsa antiquitatis testimonia parum inter se concinunt: et quam mature Sallusti verba ineptia grammaticorum corrumpi coepta sint, ex eis patet, quae Gellius I. 15, 18 (cf. Cat. 5, 4) et XX. 6, 14 (cf. Cat. 33, 2) hac de re memoriae prodidit.

Ac medii aevi decursu Sallusti 'abruptum sermonis genus' et 'inmortalem velocitatem' prae ceteris scriptoribus invitasse librarios par

est, ut varia varii argumenti additamenta atque interpretamenta — sed pleraque inepta — interponerent, quae nunc fortasse, dum meliora subsidia desunt, ne agnosci quidem omnia licet. Sed quaedam certe eius generis insitiva recte deprehendisse mihi videor, in primis Iug. 89, 5, ubi adhuc Sallusti verba glossa admodum ridicula foedabantur. Vnum corruptelarum genus constanter persequendum censui, quod cum Palmerius et Cortius hic illic notassent recentiores plerumque neglexerunt. Quippe cum verba dicendi vel sentiendi ante accusativum cum infinitivo ubiubi ex ante cedentibus suppleri possunt, omittere Sallustius soleat, saepe ea in libris mss. putide addita videmus, velut Cat. 46, 2 (cf. 48, 2); 47, 1; Iug. 90, 2; 106, 1. 2; 112, 2 (cf. 107, 1; 109, 3, ubi *ac* delendum erat), et quae sunt eius generis reliqua.

Alias corruptelas satis multas ita tollere studui, ut coniecturae vel aliorum vel meae locum darem, qualia sunt Cat. 10, 3; 30, 2 (vg. 27, 3); 31, 1 (vg. 31, 5); 46, 6; 52, 35 (cf. *em. Sall. p. 18)*. Iug. 4, 4; 47, 2; 74, 2; 89, 7; 92, 1; 93, 4. 8 (cf. *em. Sall. p. 21)*; 97, 5; 114, 2. Or. Lep. 18; 20-21. Or. Phil. 3 (bis) Or. Cott. 7. 14. Or. Macri 20. Ep. Mithr. 2.

Praeterea pronominis potissumum demonstrativi usum artioribus finibus circumscripsi: nam cum apud Sallustium *hic* nusquam, ceteri casus, qui quidem facile inmutari non poterant, perraro legantur, sexcentiens tamen nunc Gerlachio auctore ex corruptela medii aevi expressa videmus *hi*, *his* pro *i*, *is* sive *ei*, *eis*, vel ubi ne codices quidem in noviciam formam consentiunt. Qua de re cum iam Cortius saepe recte sensisset et Sellingius in *emendationibus Sallustianis* Onoldi a. 1835 editis p. 5 sqq. singula quaeque adcuratissume persecutus esset, solus inter recentiores Faber animum huc advortit. Contra Gerlachius in novissuma editione p. 453 et saepius mira denuo pronuntiavit. — Non nullos locos, qui saepe coniecturis temptati sunt, integros retinui, ut Cat. 53, 5 ubi haec *sicuti effeta parentum* recte habere videntur, et or. Macri 19, ubi vv. *non amplius possunt* offendere non debent conlato loco Iug. 69, 2.

Praeterea interpunctionem non potui quin saepius inmutarem, cum hic illic vulgata distinguendi ratione sententia obscurata videretur, cuius rei gravissumum exemplum est Iug. 2, 3; nam hic locus tum demum constabit, si verba *incorruptus aeternus* per chiasmum opposita esse in-

tellegas ante cedentibus, ut animus *incorruptus* dicatur quandoquidem senectute vires eius non hebescant. Cf. quae disputavi in annal. gymn. Austr. a. 1853 p. 868 sqq. Atque in universum ipsa distinguendi ratione quoad eius fieri posset id adsequi studui, ut eximia Sallustianae aetatis ars in singulis coniungendis opponendis distribuendis posita, postremo sententiarum partitio atque contextus quam maxume inlustrentur, ea fere ratione quam indicavi in censura editionis Iacobsianae prioris annalibus gymn. Austr. a. 1855 p. 38 sqq. inserta, ubi de quibusdam locis quales sunt Cat. 3, 3; 14, 3 etc. plura exposui. Cf. si tanti est Cat. 12, 1; 27, 2; 29, 8 (vg. 31, 1); 37, 1 sqq., alia id genus. — Praeterea non ipsius tantum narrationis contextum, sed orationes quoque et epistulas ex antiquorum more interpositas ita incidere atque distinguere conatus sum, ut ipsa sententia flagitare videbatur. Vulgati capitum saepe satis incommode dispositorum numeri in margine notati sunt, sed uncis saepti, ubi quid hac in re novatum est.

Denique orthographiam, ut par est, noviciis sordibus reiectis ad eam, quantum commode fieri potuit, rationem adcommodare studui, quae Sallustianae aetatis propria fuit, qua-

lem quidem Lachmanni et Ritschelii nostri quasi oblitam atque oblitteratam denuo in memoriam revocaverunt. Cuius cum vel in nostris codicibus satis multa et egregia vestigia remanserint, hac in re ita fere versatus sum, ut quae nisi singulis locis extitisse non viderentur, ut *alis* pro *alius*, *relinqui* pro *reliqui*, alia id genus, in hanc editionem non admitterem, ne inconstantia scripturae tirones turbentur, sed quaecumque aliter scribi non poterant, ea constanter inducerem. Sciant igitur, 'quibus moris est inlicita mirari' et pessumas medii aevi sordes sectari, in hisce nihil ex arbitrio factum aut fictum esse, sed tantum quae primitus scripta erant restituta, quod quidem diserte moneo, nequis aut meum novarum rerum studium aut typothetae neglegentiam incusandam censeat; ea de re mihi iam satis mirabilia acciderunt.

Ita nunc fere quam verissume potui paucis defunctus sum, cum longius expatiari temporis angustiae vetuerint. Quare de singulis rebus omnibus quae praeterea disputanda sunt alio loco proxume exponam.

Iam igitur nihil restat, nisi ut codicis Vaticani 3864, de quo supra monui, varias lectiones huc transscriberem. Continentur in eo primum orationes ex Catilina et Jugurtha ita excerptae, ut iusta serie sese excipiant, inde a fol. 109 adv. usque ad fol. 119 adv., ubi subscriptum legitur

C̑. CRISPI. SALLVSTI.
ORATIONES. EXCERPTE DE BELLIS.
EXPLICIT. FELICITER.

Secuntur fol. 119 av. nova cum inscriptione

C̑. CRISPI. SALLVSTI.
ORATIONES. EXCERPTE DE HISTORIIS.
INCIPIT FELICITER

Agmen claudunt fol. 124 av. eadem serie ex Catilina Iugurtha Historiis excerptae

EPISTVLAE.

Singulis paginis insunt versus XXXI. 'Codex tam bene ac perspicue scriptus est,' quae verba sunt Forchhammeri, 'ut de lectione raro dubitare possis. Siquid correctum est, non alia manu factum videtur.' Ac ne singula quaeque ingrata repetitione cumulentur, statim h. l. monere iuvat semper in codice scripta esse causa, paulum, beneficium, existimo aestimo, libet libido, diversus vester *et quae sunt eius generis reliqua, praeterea superlativos in* imus *terminata, nisi ubi alia extare notabo. Cetera omnia quae in ipsum textum non recepi, suis singula locis ex Forchhammeri conlatione ita exhibui, ut siquae non nisi illius silentio nituntur asterisco notaverim. Animi caussa ea simul indicavi, quae hic illic ex eodem codice Gerlachius protulit, siglis usus G1 G2 G3 quibus editiones* a. *1823 1832 1850 significarem, sed quae ille plane omisit adnotare non adtinebat.*

Pag. 14. 1 Oratio Catilinae apud coniuratos *G1; F. tacet* || V̄RA || for& || oportuna *ex correctione; fuit* opportuna || 6 fortes (fortis *G3*) || 12 magis magisque || 18 boni atque strenui, nobiles & ignobiles || 20* iis (ita *G12*, his *G3*) || 23* nobis reliquere pericula repulsas (*ita G1*, repulsiones nobis *G2*) || 24 o fortissimi uiri || 28 hominem || uobis ||

15. 6 expergiscimini illa illa ||

21. 13 C̄ MANLI MANDATA || 16 miserie gentes || 22 uestri *cf. Gell. XX. 6. 14* || *misıriti || 26 plebs || 30 mortales || 33 iniquitas P͡R eripuit || 34 uobis || *imponatis ||

22. 15 L̄. Catilina salutem dicit Q̄. Catulo || 23 optinebam || 26 soluere non possem et (possim *G 12;* cum et *G 3*) || 27 orestiliae || 28 set || 31 spes *om. sed in margine adscriptum* || 33 tibi commendo || 35 habeto ||

27. 26 EPISTVLA LENTVLI AD CATILINĀ || Qui sim quem *verbis* ex eo *supra versum additis* ||

31. 32 ORATIO C̄. CAESARIS IN SENATV || Omnis homines . P̂ . Ĉ . || 34 haut || 35* officiunt || 36* usui || intenderis *ex correctione; fuit* intenderes ||

32. 1 memorandi . P͡C . || 3* impulsi || 4 *vv.* contra libidinem animi sui *bis scripta* || 11 *impunitos || *dimisere || 17 *ualeat (valent *G 1*) || 18 *P. Lentuli || 22 his || 23* comparata || 24 sententiam dixerunt (*ita G 1;* sententiam dix. *sic scripta G 2;* sententiam dixere *G 3*) || 25* composite || 28* complexu || 29 conlibuissent || 31* compleri || 32 immortales || 34 pmou& || 35 accendit non ita ÷ *in fine versus* neque ||

33. 1 uitam agunt (habent *G 2*) || 8* appellatur || 9 omnes || 12* impiis || 14* D. Silanum || 21 consulendesignatum || 22 nouom || supuacuaneum || 23—24 diligentia C. V. cos. || 29* immortalis || *non animam (animam non *G 23*) || 36* minore || 37* maiore ||

34. 1 *parricidas · || 3 quitquid || 4 quid *ex corr., fuit* qui || 6 ex rebus bonis || 8 ad . ignis *una littera erasa* || ad *sed* d *ex corr.* || 10* imposuere || 11 ii || 17 sylla || 18* eiusmodi (huiusmodi *G 2*) || initium magne || 23* uas (aut vas *G 2*) || 26 fuit || 27 sylla || 28* M. Tullio || 33 senatus (senati *G 23*) || 35 consilii ||

35. 2 atuscis || 7 anim aduertebant || ciues || 15 maior illis || 21 ne quis deis ||

* *

28 ORATIO C̄ CATONIS IN SENATV || 33 illis *prima littera in rasura* || 34* maleficia || 36* implores || 37 immortales ||

36. 1 *appello || 3 ita || 5 uultis || 13 haut || 14 penderatis || 18* cuiuscumque (cuiuscunque *G1*) || 30* composite C. Caesar || 33 taetra ||

37. 3 addefendum || 5 si in tanto (sin in tanto *G2*) || 7* P. Lentulo || 11 paulūmodo || 14* res esset || 18* fecere || 27* impetus || 33 etiam num et dubitatis || 34 miseremini || 36 neista ||

38. 1 conuertat || 4 dis in mortalibus (dis immortalibus *G1*) || 6 supplicis || 7* agendo || 8* consulendo || 9* implores || 11 . A . Manlius || 13 inmoderate || 15* parricidis || 16 uero || 18 dis atque hominibus || 19 iterum patriae || 23* mehercule || 26* cum exercitu faucibus urguet alii (et alii *G12*) || 27 in sinu sunt || 30 ego ita || 31 in sūma pericula || 32* iique || . T̄ . uulturci (*ita G1*; volturci *G2*) ||

41. 33 ORATIO CATILINAE || *Compertum ||

42. 2 *officit || 7* quo loco || 8 omnis || *intellegitis (intelligitis *G1*) || 14 praelium || 16 dextris || 20 tegit || 21 impendet *ex corr., videtur fuisse* impendit || 29 uoltis || 33 is || *maximum (maxumum *G1*) || 36 aestumo || animus &as ||

43. 3 uirtute ||

52. 6 EPISTVLA SCIPIONIS AD MICIPSĀ || 7 gaudio *ex corr., fuit* gaudo || 10 gratulor habes ||

22 ORATIO MICIPSAE AD IVGVRTHAM || 24 quam liberis || 28 onerauisti || 31 mortales || 32 quō mihi || 33 optestorque uti (obtestorque te uti *G12*) || 37 thensauri *sed n erasa*) ||

53. 5 *imbecillum ||

55. 19 ORATIO ADERBALIS IN SENATV || 23* usui || 25 exercitus || 27* parentis mei || 34 maiorum meorum beneficia posse a uobis ||

56. 3 quod mihi || 4* usui || 9* petenda || 10* pati me nepotem Masinissae || 15 maiestatis P͡R. || 17* iis || 20 Suphacem et Carthagienses || 24 cum liberis regnique || 25 fe-

cisti id potissimum || 26* numquam (nunquam *G1*) || 27 uersabitur *ex corr.*, *videtur fuisse* uersabatur || 33* ex improuiso || 34 scelere et superbia || 37* isdem ||

57. 3* coopertum || effecit & ubiuis || 4 regno meo || 10 sumus || 13 beneficis || *14 impias || 15* potissimum (potissim *G1*) || 18 propinqus || 19 adfines || *propinquos (propinqus *G2*) ceteros alium || 27 imperii || 30* appellem ||

58. 3 *dis || 7 transuorsos || 11 quoius || *impio || 14 inmortales || 17 graues || 22 set omnis (sed omnis *G1*) || 23 praemunt || 27 auxilii || 31 neq. emori || 32 dedocere || 33 PC. subuenite *verbis* per uos per liberos atque parentis uostros per maiestatem populi Romani *omissis* ||

64. 30 EPISTVLA ADHERBALIS AD SENATV̄ || saepe uos || 34 mallit || 36 patris beneficia ||

65. 1 incertum est || 8 expuli || 12 Quid est relicum nisi ūra uis commoueri || 14 scripsi || quaestus || 16 sum & Iugurthae || 18 erumnas || cruciatum || 20 me manibus || *impiis || 21 imperii ||

69. 6 ORATIO C̃. MEMMI. TR. PL. AD POPVLVM R̂. || 8 pacientia || 10 quindecim *ita plene scriptum* || 12 inuiti || 14 exsurgitis || 20—21 estq. Neque || 23 opus est || 24 TIB. || 26* C. Gracchi et M. Fului || 28* sunt (sunt ii *G2 cum huc referret quae in ed. I de vv. pag. 70. 7 notaverat*) ||

70. 1 penitet || 4 honores non praedas || *habeant (haberent *G12*) || 5—6 uos in imperio || 7 ii || 8 *habet* sceleratissumi || *immani || 9 et idem || 13 itaq. ∾ quam || 16 omnis idem || 18 fastio || 19 curam libertatis || 20 profectione que || 25 ab *primitus omissum erat* || nonne || 30 uobis fecisse || 32 deditícius *sed* ci *ex corr.* || 33 contemnet || 34 sit *ex corr.* || 35* impunitas || potentes ||

71. 2 prouintiae || 11* perniciem || 14 alterna (aeterna *G1*) || 19 nostris || 22* impunitum || 25 senatus || 28 uindicantur (*ita G1*, vindicatur *G2*, vendicantur *G3*) || quid erit relicum (quid relicum *G1*, quod relicum *G3*) || *impune || 31 ciues || *32 ignoscendo || 34 beneficii memorem ẽe quã maleficii || 37 haut || auxilii ||

106. 1 ORATIO C̃ . MARI CONS . AD . P͡R. || quīr. || *isdem || supplices || 5 quanto pluris est || 7 illa || 9 negotii || simul‿aerario || 16 immem& || 19 quippe mea beneficia in rem p͡. procedunt (*ita G 12*, nam bene — mea facta in rem publicam procedunt *G 3*) || 23 omnes || 35 prosapiae multarum || 36 stipendii ||

107. 1 officii || 5 malorum || 8 *comparate || 14 obiciuntur (objiciuntur *G 1*) || 16—17 ex matre Albini || 19 maluisse || 20 item || 23 *per haec (haec per *G 12*) || illa || 29 faci-ciunt *in duorum versuum conmissura* || *maiores || 33 habent || 34—35 neque mala neque bona eorum ||

108. 7 *facundam (facundiam *G 12*) || *compositam || 12 bene praedicent falsa || 15 *imposuistis || 16 paenitendum || 23 *composita || 28 ad || 30 *hiemem et aestatem || 35 mollíciam || 36 suplicio || 37 alia ||

109. 3 omnes || 10 incultum || 12 praetii coqum || *uillicum || 12—13 quaelibet mihi confiteri || 14 aliis s͡ci uiris || 16 *diuitiarum esse || 20 conuiuis || 21 sudorem et alia || 23 non ita est || 24 turpissimi bonorum (*ita G 1;* turpissumi bonorum *G 3*) || 26 *officiunt || 28 mei mores || 31 animum hab&e || 33 *imperitiam || 34 sciens & mehercules ||

110. 3 aut in proelio (praelio *G 1*) || 4 periculis || 6 diis || 9 *immortalis || 10 magis ut ||

122. 11 ORATIO . L͡ . SYLLAE AD REGEM BOCCHVM. || laetitia nobis || 12 dii || 14 *commaculares || 17 a principio inopi || 20 *opportunior || 22 parentes habunde || 24 utinam principio || 26 cepisses || 27 perpessus esse . set (perpessus esses *G 3*) || 28 placuit || 30 ut || 31 *opportuna ||

127. 15 ORATIO REGIS BOCCHI AD . L͡ . SYLLAM || fore *ex corr., fuit* eore || 17 SYLLa (Sulla *G 1*) || 19 indigus || 21 praetium tuae amicitiae (amicitiae tuae *G 1*) || 22 meum animum || carius est || 23 quidquam || 33 ultis (vultis *G 13*) || 34 mulucchaın || 36 meque uosque ||

CATILINA

CATILINA

Omnis homines, qui sese student praestare ceteris 1
animalibus, summa ope niti decet, ne vitam silentio
transeant veluti pecora, quae natura prona atque
ventri obedientia finxit. Sed nostra omnis vis in 2
animo et corpore sita est: animi imperio, corporis
servitio magis utimur; alterum nobis cum deis, alterum
cum beluis commune est. Quo mihi rectius videtur 3
ingeni quam virium opibus gloriam quaerere, et, quo-
niam vita ipsa qua fruimur brevis est, memoriam
nostri quam maxume longam efficere. Nam divitiarum 4
et formae gloria fluxa atque fragilis est, virtus clara
aeternaque habetur.

Sed diu magnum inter mortalis certamen fuit, 2 (1.5)
vine corporis an virtute animi res militaris magis
procederet. Nam et prius quam incipias consulto, (6)
et ubi consulueris mature facto opus est. Ita utrum- (7)
que per se indigens alterum alterius auxili eget.
Igitur initio reges — nam in terris nomen imperi (2)
id primum fuit — divorsi pars ingenium, alii corpus
exercebant; etiamtum vita hominum sine cupiditate
agitabatur, sua cuique satis placebant. Postea vero 2
quam in Asia Cyrus, in Graecia Lacedaemonii et
Athenienses coepere urbis nationes subigere, lubidi-
nem dominandi caussam belli habere maxumam glo-
riam in maxumo imperio putare, tum demum peri-

culo atque negotiis conpertum est, in bello pluru-
mum ingenium posse.
3 Quod si regum atque imperatorum animi virtus in
pace ita ut in bello valeret, aequabilius atque con-
stantius sese res humanae haberent; neque aliud alio
4 ferri neque mutari ac misceri omnia cerneres. Nam
imperium facile eis artibus retinetur, quibus initio par-
5 tum est; verum ubi pro labore desidia, pro continentia
et aequitate lubido atque superbia invasere, fortuna
6 simul cum moribus inmutatur. Ita imperium semper
ad optumum quemque a minus bono transfertur.
7 Quae homines arant navigant aedificant virtuti
omnia parent.
8 Sed multi mortales, dediti ventri atque somno, in-
docti incultique vitam sicuti peregrinantes transiere;
quibus profecto contra naturam corpus voluptati,
anima oneri fuit. Eorum ego vitam mortemque iuxta
aestumo, quoniam de utraque siletur.
3 (2.9) Verum enimvero is demum mihi vivere atque
frui anima videtur, qui aliquo negotio intentus prae-
clari facinoris aut artis bonae famam quaerit. Sed
in magna copia rerum aliud alii natura iter ostendit:
(3) pulchrum est bene facere rei publicae, etiam bene
dicere haud absurdum est; vel pace vel bello clarum
fieri licet; et qui fecere et qui facta aliorum scrip-
2 sere, multi laudantur. Ac mihi quidem, tametsi
haudquaquam par gloria sequitur scriptorem et acto-
rem rerum, tamen in primis arduum videtur res
gestas scribere: primum quod facta dictis exae-
quanda sunt; dein quia plerique quae delicta repre-
henderis malivolentia et invidia dicta putant, ubi
de magna virtute et gloria bonorum memores, quae
sibi quisque facilia factu putat aequo animo accipit,
3 supra ea veluti ficta pro falsis ducit. Sed ego adu-
lescentulus initio sicuti plerique studio ad rem publi-
cam latus sum, ibique mihi multa advorsa fuere.
Nam pro pudore, pro abstinentia pro virtute, audacia,

largitio avaritia vigebant. Quae tametsi animus 4
aspernabatur, insolens malarum artium, tamen inter
tanta vitia inbecilla aetas, ambitione corrupta, tene-
batur; ac me, cum ab reliquorum malis moribus 5
dissentirem, nihilo minus honoris cupido eadem, quae
ceteros, fama atque invidia vexabat. Igitur ubi ani- 4
mus ex multis miseriis atque periculis requievit, et
mihi reliquam aetatem a re publica procul haben-
dam decrevi, non fuit consilium socordia atque de-
sidia bonum otium conterere, neque vero agrum co-
lendo aut venando, servilibus officiis, intentum aeta-
tem agere; sed a quo incepto studioque me ambitio 2
mala detinuerat, eodem regressus statui res gestas
populi Romani carptim, uti quaeque memoria digna
videbantur, perscribere; eo magis, quod mihi a spe
metu, partibus rei publicae animus liber erat. Igi- 3
tur de Catilinae coniuratione, quam verissume potero,
paucis absolvam; nam id facinus in primis ego me- 4
morabile existumo sceleris atque periculi novitate.
De cuius hominis moribus pauca prius explananda 5
sunt, quam initium narrandi faciam.

Lucius Catilina nobili genere natus fuit, magna 5
vi et animi et corporis, sed ingenio malo pravoque;
huic ab adulescentia bella intestina, caedes rapinae, 2
discordia civilis grata fuere, ibique iuventutem suam
exercuit. Corpus patiens inediae algoris vigiliae 3
supra quam credibile est. Animus audax subdolus 4
varius, cuius rei lubet simulator ac dissimulator;
alieni adpetens sui profusus, ardens in cupiditatibus;
satis eloquentiae, sapientiae parum: vastus animus 5
inmoderata incredibilia, nimis alta semper cupiebat.
Hunc post dominationem Luci Sullae lubido maxuma 6
invaserat rei publicae capiundae, neque, id quibus
modis adsequeretur dum sibi regnum pararet, quic-
quam pensi habebat. Agitabatur magis magisque in 7
dies animus ferox inopia rei familiaris et conscientia
scelerum, quae utraque eis artibus auxerat, quas

8 supra memoravi. Incitabant praeterea corrupti civi-
tatis mores, quos pessuma ac divorsa inter se mala,
luxuria atque avaritia, vexabant.

9 Res ipsa hortari videtur, quoniam de moribus
civitatis tempus admonuit, supra repetere ac paucis
instituta maiorum domi militiaeque, quo modo rem
publicam habuerint quantamque reliquerint, ut paul-
latim inmutata ex pulcherruma atque optuma pes-
suma ac flagitiosissuma facta sit, disserere.

6 Vrbem Romam, sicuti ego accepi, condidere atque
habuere initio Troiani, qui Aenea duce profugi sedi-
bus incertis vagabantur, cumque eis Aborigines, ge-
nus hominum agreste, sine legibus sine imperio,
2 liberum atque solutum. Hi postquam in una moenia
convenere, dispari genere dissimili lingua, alius
alio more viventes, incredibile memoratu est quam
3 facile coaluerint. Sed postquam res eorum, civibus
moribus, agris aucta, satis prospera satisque pollens
videbatur, sicuti pleraque mortalium habentur, in-
4 vidia ex opulentia orta est. Igitur reges populique
finitumi bello temptare; pauci ex amicis auxilio esse,
5 nam ceteri metu perculsi a periculis aberant. At
Romani domi militiaeque intenti festinare parare;
alius alium hortari, hostibus obviam ire; libertatem,
patriam parentisque armis tegere. Post, ubi peri-
cula virtute propulerant, sociis atque amicis auxilia
portabant, magisque dandis quam accipiundis beni-
6 ficiis amicitias parabant. Imperium legitumum, nomen
imperi regium habebant; delecti, quibus corpus annis
infirmum, ingenium sapientia validum erat, rei publi-
cae consultabant; ei vel aetate vel curae similitudine
patres adpellabantur.

7 (.7) Post, ubi regium imperium, quod initio conser-
vandae libertatis atque augendae rei publicae fuerat,
in superbiam dominationemque convortit, inmutato
more annua imperia binosque imperatores sibi fecere;
eo modo minume posse putabant per licentiam in-

solescere animum humanum. Sed ea tempestate (7)
coepere se quisque extollere magis magisque inge-
nium in promptu habere. Nam regibus boni quam 2
mali suspectiores sunt, semperque eis aliena virtus
formidolosa est. Sed civitas incredibile memoratu 3
est adepta libertate quantum brevi creverit; tanta
cupido gloriae incesserat. Iam primum iuventus, 4
simul ac belli patiens erat, in castris per laborem
usu militiam discebat, magisque in decoris armis et
militaribus equis, quam in scortis atque conviviis
lubidinem habebant. Igitur talibus viris non labos 5
insolitus, non locus ullus asper aut arduus erat, non
armatus hostis formidolosus: virtus omnia domuerat.
Sed gloriae maxumum certamen inter ipsos erat: 6
sese quisque hostem ferire murum ascendere, con-
spici dum tale facinus faceret, properabat; eas divi-
tias, eam bonam famam magnamque nobilitatem
putabant; laudis avidi pecuniae liberales erant, glo-
riam ingentem divitias honestas volebant. Memorare 7
possem, quibus in locis maxumas hostium copias
populus Romanus parva manu fuderit, quas urbis
natura munitas pugnando ceperit, ni ea res longius
nos ab incepto traheret.

Sed profecto fortuna in omni re dominatur; ea 8
res cunctas ex lubidine [magis] quam ex vero cele-
brat obscuratque. Atheniensium res gestae, sicuti 2
ego aestumo, satis amplae magnificaeque fuere, verum
aliquanto minores tamen quam fama feruntur. Sed 3
quia provenere ibi scriptorum magna ingenia, per
terrarum orbem Atheniensium facta pro maxumis
celebrantur. Ita eorum, qui ea fecere, virtus tanta 4
habetur, quantum verbis potuere extollere praeclara
ingenia. At populo Romano numquam ea copia fuit, 5
quia prudentissumus quisque maxume negotiosus erat,
ingenium nemo sine corpore exercebat; optumus
quisque facere quam dicere, sua ab aliis bene facta
laudari quam ipse aliorum narrare malebat.

9 Igitur domi militiaeque boni mores colebantur:
concordia maxuma, minuma avaritia erat; ius bonum-
que apud eos non legibus magis quam natura vale-
2 bat. Iurgia discordias simultates cum hostibus exer-
cebant, cives cum civibus de virtute certabant; in
suppliciis deorum magnifici, domi parci, in amicis
3 fideles erant: duabus eis artibus, audacia in bello,
ubi pax evenerat aequitate, seque remque publicam
4 curabant. Quarum rerum ego maxuma documenta
haec habeo, quod in bello saepius vindicatum est
in eos, qui contra imperium in hostem pugnaverant,
quique tardius, revocati, proelio excesserant, quam
qui signa relinquere aut pulsi loco cedere ausi erant;
5 in pace vero, quod benificiis quam metu imperium
agitabant et accepta iniuria ignoscere quam persequi
malebant.

10 Sed ubi labore atque iustitia res publica crevit,
reges magni bello domiti, nationes ferae et populi
ingentes vi subacti, Carthago aemula imperi Romani
ab stirpe interiit, cuncta maria terraeque patebant:
2 saevire fortuna ac miscere omnia coepit. Qui labo-
res pericula, dubias atque asperas res facile tolera-
verant, eis otium divitiae, optanda aliis, oneri miseriae-
3 que fuere. Igitur primum pecuniae, deinde imperi
cupido crevit; ea quasi materies omnium malorum
4 fuere. Namque avaritia fidem probitatem ceterasque
artis bonas subvortit; pro his superbiam crudelitatem,
deos neglegere omnia venalia habere edocuit. Am-
5 bitio multos mortalis falsos fieri subegit: aliud clau-
sum in pectore aliud in lingua promptum habere,
amicitias inimicitiasque non ex re sed ex commodo
aestumare, magis voltum quam ingenium bonum
6 habere. Haec primo paullatim crescere, interdum
vindicari; post, ubi contagio quasi pestilentia inva-
sit, civitas inmutata, imperium ex iustissumo atque
11 optumo crudele intolerandumque factum. Sed primo
magis ambitio quam avaritia animos hominum exer-

cebat, quod tamen vitium propius virtutem erat:
nam gloriam honorem imperium bonus [et] ignavus 2
aeque sibi exoptant; sed ille vera via nititur, huic
quia bonae artes desunt dolis atque fallaciis con-
tendit. Avaritia pecuniae studium habet, quam nemo 3
sapiens concupivit; ea quasi venenis malis inbuta
corpus animumque virilem effeminat: semper in-
finita insatiabilis est, neque copia neque inopia mi-
nuitur. Sed postquam Lucius Sulla, armis recepta re 4
publica, bonis initiis malos eventus habuit, rapere
omnes trahere, domum alius alius agros cupere;
neque modum neque modestiam victores habere,
foeda crudeliaque in civibus facinora facere. Huc 5
accedebat, quod Lucius Sulla exercitum, quem in Asia
ductaverat, quo sibi fidum faceret, contra morem
maiorum luxuriose nimisque liberaliter habuerat,
loca amoena voluptaria facile in otio ferocis militum
animos molliverant. Ibi primum insuevit exercitus 6
populi Romani amare potare; signa tabulas pictas
vasa caelata mirari, ea privatim ac publice rapere,
delubra spoliare: sacra profanaque omnia polluere.
Igitur ei milites postquam victoriam adepti sunt nihil 7
reliqui victis fecere. Quippe secundae res sapien- 8
tium animos fatigant; ne illi corruptis moribus vic-
toriae temperarent. Postquam divitiae honori esse **12**
coepere et eas gloria imperium potentia sequebatur,
hebescere virtus: paupertas probro haberi, innocen-
tia pro malivolentia duci coepit. Igitur ex divitiis 2
iuventutem luxuria atque avaritia cum superbia in-
vasere: rapere consumere, sua parvi pendere aliena
cupere; pudorem pudicitiam, divina atque humana
promiscua, nihil pensi neque moderati habere. Operae 3
pretium est, cum domos atque villas cognoveris in
urbium modum exaedificatas, visere templa deorum,
quae nostri maiores, religiosissumi mortales, fecere.
Verum illi delubra deorum pietate, domos suas gloria 4
decorabant, neque victis quicquam praeter iniuriae

5 licentiam eripiebant. At hi contra ignavissumi homi-
nes per summum scelus omnia ea sociis adimere,
quae fortissumi viri victores hostibus reliquerant:
proinde quasi iniuriam facere id demum esset im-
13 perio uti. Nam quid ea memorem, quae nisi eis
qui videre nemini credibilia sunt, a privatis con-
2 pluribus subvorsos montis, maria constrata esse. Qui-
bus mihi videntur ludibrio fuisse divitiae; quippe
quas honeste habere licebat abuti per turpitudinem
3 properabant. Sed lubido stupri ganeae ceterique
cultus non minor incesserat: viri muliebria pati, mu-
lieres pudicitiam in propatulo habere; vescendi caussa
terra marique omnia exquirere, dormire prius quam
somni cupido esset; non famem aut sitim, neque
frigus neque lassitudinem opperiri, sed ea omnia
4 luxu antecapere. Haec iuventutem, ubi familiares
5 opes defecerant, ad facinora incendebant; animus
inbutus malis artibus haud facile lubidinibus carebat:
eo profusius omnibus modis quaestui atque sumptui
deditus erat.

14 In tanta tamque corrupta civitate Catilina, id
quod factu facillumum erat, omnium flagitiorum atque
facinorum circum se tamquam stipatorum catervas
2 habebat. Nam quicumque inpudicus adulter, ganeo
manu ventre, pene bona patria laceraverat, quique
alienum aes grande conflaverat quo flagitium aut
3 facinus redimeret; praeterea omnes undique parici-
dae sacrilegi, convicti iudiciis aut pro factis iudi-
cium timentes; ad hoc quos manus atque lingua
periurio aut sanguine civili alebat: postremo omnes
quos flagitium egestas, conscius animus exagitabat,
4 ei Catilinae proxumi familiaresque erant. Quod siquis
etiam a culpa vacuus in amicitiam eius inciderat,
cotidiano usu atque inlecebris facile par similisque
5 ceteris efficiebatur. Sed maxume adulescentium fami-
liaritates adpetebat; eorum animi molles et aetate
6 fluxi dolis haud difficulter capiebantur. Nam uti

cuiusque studium ex aetate flagrabat, aliis scorta prae-
bere, aliis canes atque equos mercari: postremo neque
sumptui neque modestiae suae parcere, dum illos
obnoxios fidosque sibi faceret. Scio fuisse nonnullos 7
qui ita existumarent, iuventutem, quae domum Cati-
linae frequentabat, parum honeste pudicitiam habuisse;
sed ex aliis rebus magis, quam quod cuiquam id
conpertum foret, haec fama valebat. Iam primum 15
adulescens Catilina multa nefanda stupra fecerat,
cum virgine nobili, cum sacerdote Vestae, alia huius-
ce modi contra ius fasque. Postremo captus amore 2
Aureliae Orestillae, cuius praeter formam nihil um-
quam bonus laudavit, quod ea nubere illi dubitabat
timens privignum adulta aetate, pro certo creditur
necato filio vacuam domum scelestis nuptiis fecisse.
Quae quidem res mihi in primis videtur caussa fuisse 3
facinoris maturandi. Namque animus inpurus, deis 4
hominibusque infestus, neque vigiliis neque quietibus
sedari poterat: ita conscientia mentem excitam vas-
tabat. Igitur colos exanguis, foedi oculi; citus modo, 5
modo tardus incessus: prorsus in facie voltuque ve-
cordia inerat. Sed iuventutem, quam ut supra dixi- 16
mus inlexerat, multis modis mala facinora edocebat.
Ex illis testis signatoresque falsos commodare; fidem 2
fortunas pericula vilia habere, post, ubi eorum famam
atque pudorem attriverat, maiora alia imperabat;
si caussa peccandi in praesens minus suppetebat, 3
nihilo minus insontis sicuti sontis circumvenire iugu-
lare: scilicet ne per otium torpescerent manus aut
animus, gratuito potius malus atque crudelis erat.
Eis amicis sociisque confisus Catilina, simul quod 4
aes alienum per omnis terras ingens erat, et quod
plerique Sullani milites, largius suo usi, rapinarum
et victoriae veteris memores civile bellum exoptabant,
opprimundae rei publicae consilium cepit. In Italia 5
nullus exercitus, Gnaeus Pompeius in extremis terris
bellum gerebat; ipsi consulatum petenti magna spes,

senatus nihil sane intentus: tutae tranquillaeque res
omnes, sed ea prorsus oportuna Catilinae.
17 Igitur circiter Kalendas Iunias, Lucio Caesare
et Gaio Figulo consulibus, primo singulos adpellare:
hortari alios, alios temptare; opes suas, inparatam
rem publicam, magna praemia coniurationis docere.
2 Vbi satis explorata sunt quae voluit, in unum omnis
convocat, quibus maxuma necessitudo et plurumum
3 audaciae inerat. Eo convenere senatorii ordinis Publius
Lentulus Sura, Publius Autronius, Lucius Cassius
Longinus, Gaius Cethegus, Publius et Servius
Sullae, Servi filii, Lucius Vargunteius, Quintus Annius,
Marcus Porcius Leca, Lucius Bestia, Quintus
4 Curius; praeterea ex equestri ordine Marcus Fulvius
Nobilior, Lucius Statilius, Publius Gabinius Capito,
Gaius Cornelius; ad hoc multi ex coloniis et muni-
5 cipiis, domi nobiles. Erant praeterea conplures
paullo occultius consili huiusce participes nobiles,
quos magis dominationis spes hortabatur quam ino-
6 pia aut aliqua necessitudo. Ceterum iuventus ple-
raque, sed maxume nobilium, Catilinae inceptis favebat;
quibus in otio vel magnifice vel molliter vivere
copia erat, incerta pro certis, bellum quam pacem
7 malebant. Fuere item ea tempestate qui crederent
Marcum Licinium Crassum non ignarum eius consili
fuisse; quia Gnaeus Pompeius invisus ipsi magnum
exercitum ductabat, cuiusvis opes voluisse contra
illius potentiam crescere, simul confisum, si coniuratio
valuisset, facile apud illos principem se fore.
18 Sed antea item coniuravere pauci contra rem
2 publicam, in quibus Catilina fuit; de qua quam
verissume potero dicam. Lucio Tullo et Manio Lepido
consulibus Publius Autronius et Publius Sulla, designati
consules, legibus ambitus interrogati poenas
3 dederant. Post paullo Catilina, pecuniarum repe-
tundarum reus, prohibitus erat consulatum petere,
4 quod intra legitumos dies profiteri nequiverat. Erat

eodem tempore Gnaeus Piso, adulescens nobilis,
summae audaciae, egens factiosus, quem ad pertur-
bandam rem publicam inopia atque mali mores sti-
mulabant. Cum hoc Catilina et Autronius circiter 5
Nonas Decembris consilio communicato parabant in
Capitolio Kalendis Ianuariis Lucium Cottam et Lucium
Torquatum consules interficere, ipsi fascibus con-
reptis Pisonem cum exercitu ad obtinendas duas
Hispanias mittere. Ea re cognita, rursus in Nonas 6
Februarias consilium caedis transtulerant. Iam tum 7
non consulibus modo, sed plerisque senatoribus per-
niciem machinabantur. Quod ni Catilina maturasset 8
pro curia signum sociis dare, eo die post conditam
urbem Romam pessumum facinus patratum foret.
Quia nondum frequentes armati convenerant, ea res
consilium diremit. Postea Piso in citeriorem Hispa- 19
niam quaestor pro praetore missus est, adnitente
Crasso, quod eum infestum inimicum Gnaeo Pompeio
cognoverat. Neque tamen senatus provinciam in- 2
vitus dederat; quippe foedum hominem a re publica
procul esse volebat; simul quia boni conplures prae-
sidium in eo putabant, et iam tum potentia Pom-
pei formidolosa erat. Sed is Piso in provincia ab 3
equitibus Hispanis, quos in exercitu ductabat, iter
faciens occisus est. Sunt qui ita dicunt, imperia 4
eius iniusta superba crudelia barbaros nequivisse
pati, alii autem equites illos, Gnaei Pompei veteres 5
fidosque clientis, voluntate eius Pisonem adgressos;
numquam Hispanos praeterea tale facinus fecisse,
sed imperia saeva multa antea perpessos. Nos eam 6
rem in medio relinquemus. De superiori coniuratione
satis dictum.

Catilina, ubi eos, quos paullo ante memoravi, conve- 20
nisse videt, tametsi cum singulis multa saepe egerat, ta-
men in rem fore credens universos adpellare et cohortari,
in abditam partem aedium secedit atque ibi, omnibus
arbitris procul amotis, orationem huiusce modi habuit:

2 'Ni virtus fidesque vostra spectata mihi forent,
nequiquam oportuna res cecidisset: spes magna,
dominatio in manibus frustra fuissent; neque ego
per ignaviam aut vana ingenia incerta pro certis
3 captarem. Sed quia multis et magnis tempestati-
bus vos cognovi fortis fidosque mihi, eo animus
ausus est maxumum atque pulcherrumum facinus
incipere, simul quia vobis eadem quae mihi bona
4 malaque esse intellexi: nam idem velle atque idem
nolle, ea demum firma amicitia est.
5 Sed ego quae mente agitavi, omnes iam antea
6 divorsi audistis. Ceterum mihi in dies magis animus
accenditur, cum considero, quae condicio vitae fu-
tura sit, nisi nosmet ipsi vindicamus in libertatem.
7 Nam postquam res publica in paucorum potentium
ius atque dicionem concessit, semper illis reges
tetrarchae vectigales esse, populi nationes stipendia
pendere; ceteri omnes, strenui boni, nobiles atque
ignobiles, volgus fuimus, sine gratia sine auctori-
tate, eis obnoxii, quibus, si res publica valeret, for-
8 midini essemus. Itaque omnis gratia potentia, honos
divitiae apud illos sunt aut ubi illi volunt; nobis
9 reliquere pericula repulsas, iudicia egestatem. Quae
quo usque tandem patiemini, fortissumi viri? Nonne
emori per virtutem praestat, quam vitam miseram
atque inhonestam, ubi alienae superbiae ludibrio
10 fueris, per dedecus amittere? Verum enimvero, pro
deum atque hominum fidem, victoria in manu nobis
est: viget aetas, animus valet; contra illis annis
atque divitiis omnia consenuerunt. Tantummodo in-
11 cepto opus est, cetera res expediet. Etenim quis mor-
talium, cui virile ingenium est, tolerare potest, illis
divitias superare, quas profundant in extruendo mari
et montibus coaequandis, nobis rem familiarem etiam
ad necessaria deesse? illos binas aut amplius domos
continuare, nobis larem familiarem nusquam ullum
12 esse? Cum tabulas signa toreumata emunt, nova

diruunt alia aedificant, postremo omnibus modis pecu-
niam trahunt vexant, tamen summa lubidine divitias
suas vincere nequeunt. At nobis est domi inopia, 13
foris aes alienum; mala res, spes multo asperior:
denique quid reliqui habemus praeter miseram animam?
Quin igitur expergiscimini! En illa quam saepe 14
optastis libertas, praeterea divitiae, decus gloria in
oculis sita sunt: fortuna omnia ea victoribus praemia
posuit. Res tempus, pericula egestas, belli spolia 15
magnifica magis quam oratio mea vos hortantur. Vel 16
imperatore vel milite me utemini, neque animus ne-
que corpus a vobis aberit. Haec ipsa, ut spero, 17
vobiscum una consul agam, nisi forte me animus
fallit, et vos servire magis quam imperare parati estis.'

Postquam accepere ea homines, quibus mala **21**
abunde omnia erant, sed neque res neque spes bona
ulla, tametsi illis quieta movere magna merces vide-
batur, tamen postulavere plerique, uti proponeret,
quae condicio belli foret, quae praemia armis pete-
rent: quid ubique opis aut spei haberent. Tum Cati- 2
lina polliceri tabulas novas, proscriptionem locuple-
tium; magistratus sacerdotia, rapinas; alia omnia,
quae bellum atque lubido victorum fert. Praeterea 3
esse in Hispania citeriori Pisonem, in Mauretania
cum exercitu Publium Sittium Nucerinum consili sui
participes; petere consulatum Gaium Antonium, quem
sibi collegam fore speraret, hominem et familiarem
et omnibus necessitudinibus circumventum; cum eo
se consulem initium agundi facturum. Ad hoc male 4
dictis increpat omnis bonos, suorum unumquemque
nominans laudare; admonebat alium egestatis alium
cupiditatis suae, conpluris periculi aut ignominiae,
multos victoriae Sullanae, quibus ea praedae fuerat:
postquam omnium animos alacris videt, cohortatus 5
ut petitionem suam curae haberent, conventum dimisit.

Fuere ea tempestate qui dicerent, Catilinam oratione **22**
habita cum ad iusiurandum popularis sceleris sui

adigeret, humani corporis sanguinem vino permix-
2 tum in pateris circumtulisse; inde cum post exe-
crationem omnes degustavissent, sicuti in sollemnibus
sacris fieri consuevit, aperuisse consilium suum, at-
que eo [dictitare] fecisse, quo inter se magis fidi forent
3 alius alii tanti facinoris conscii. Nonnulli ficta et haec
et multa praeterea existumabant ab eis, qui Ciceronis
invidiam, quae postea orta est, leniri credebant atro-
citate sceleris eorum, qui poenas dederant. Nobis
4 ea res pro magnitudine parum conperta est.

23 Sed in ea coniuratione fuit Quintus Curius, natus
haud obscuro loco, flagitiis atque facinoribus coper-
tus, quem censores senatu probri gratia moverant.
2 Huic homini non minor vanitas inerat, quam audacia;
neque reticere quae audierat, neque suamet ipse
scelera occultare, prorsus neque dicere neque facere
3 quicquam pensi habebat. Erat ei cum Fulvia, mu-
liere nobili, stupri vetus consuetudo; cui cum minus
gratus esset, quia inopia minus largiri poterat, re-
pente glorians maria montisque polliceri coepit, mi-
nari interdum ferro, ni sibi obnoxia foret, postremo
4 ferocius agitare quam solitus erat. At Fulvia, in-
solentiae Curi caussa cognita, tale periculum rei
publicae haud occultum habuit, sed sublato auctore
de Catilinae coniuratione quae quoque modo audierat
conpluribus narravit.

5 Ea res in primis studia hominum accendit ad
6 consulatum mandandum Marco Tullio Ciceroni. Nam-
que antea pleraque nobilitas invidia aestuabat, et
quasi pollui consulatum credebant, si eum quamvis
egregius homo novus adeptus foret. Sed ubi peri-
culum advenit, invidia atque superbia post fuere.
24 Igitur comitiis habitis consules declarantur Marcus
2 Tullius et Gaius Antonius. Quod factum primo po-
pularis coniurationis concusserat; neque tamen Cati-
linae furor minuebatur, sed in dies plura agitare:
arma per Italiam locis oportunis parare, pecuniam

sua aut amicorum fide sumptam mutuam Faesulas
ad Manlium quendam portare, qui postea princeps
fuit belli faciundi. Ea tempestate plurumos cuius- 3
que generis homines ascivisse sibi dicitur, mulieres
etiam aliquot, quae primo ingentis sumptus stupro
corporis toleraverant, post, ubi aetas tantummodo
quaestui neque luxuriae modum fecerat, aes alienum
grande conflaverant. Per eas se Catilina credebat 4
posse servitia urbana sollicitare, urbem incendere,
viros earum vel adiungere sibi vel interficere.

Sed in eis erat Sempronia, quae multa saepe 25
virilis audaciae facinora commiserat. Haec mulier
genere atque forma, praeterea viro liberis satis for-
tunata fuit; litteris Graecis et Latinis docta, psal-
lere saltare elegantius quam necesse est probae,
multa alia quae instrumenta luxuriae sunt. Sed ei
cariora semper omnia quam decus atque pudicitia
fuit; pecuniae an famae minus parceret, haud facile
discerneres; lubidine sic accensa, ut saepius peteret
viros quam peteretur. Sed ea saepe antehac fidem
prodiderat, creditum abiuraverat, caedis conscia
fuerat: luxuria atque inopia praeceps abierat. Verum
ingenium eius haud absurdum: posse versus facere,
iocum movere, sermone uti vel modesto vel molli
vel procaci: prorsus multae facetiae multusque lepos
inerat.

His rebus conparatis Catilina nihilo minus in 26
proxumum annum consulatum petebat, sperans, si
designatus foret, facile se ex voluntate Antonio usu-
rum. Neque interea quietus erat, sed omnibus mo-
dis insidias parabat Ciceroni. Neque illi tamen ad 2
cavendum dolus aut astutiae deerant: namque a 3
principio consulatus sui multa pollicendo per Fulviam
effecerat, ut Quintus Curius, de quo paullo ante
memoravi, consilia Catilinae sibi proderet; ad hoc 4
collegam suum Antonium pactione provinciae per-
pulerat, ne contra rem publicam sentiret; circum se

praesidia amicorum atque clientium occulte habebat.
5 Postquam dies comitiorum venit, et Catilinae neque petitio neque insidiae [quas consuli in Campo fecerat] prospere cessere, constituit bellum facere et extrema omnia experiri, quoniam quae occulte temptaverat aspera foedaque evenerant.

27 Igitur Gaium Manlium Faesulas atque in eam partem Etruriae, Septimium quendam Camertem in agrum Picenum, Gaium Iulium in Apuliam dimisit; praeterea alium alio, quem ubique oportunum sibi
2 fore credebat. Interea Romae multa simul moliri: consuli insidias tendere parare incendia, oportuna loca armatis hominibus obsidere; ipse cum telo esse item alios iubere, hortari uti semper intenti paratique essent; dies noctisque festinare vigilare, neque
(**28**.4)3 insomniis neque labore fatigari. Interea Manlius in Etruria plebem sollicitare egestate simul ac dolore iniuriae novarum rerum cupidam, quod Sullae dominatione agros bonaque omnia amiserat; praeterea latrones cuiusque generis, quorum in ea regione magna copia erat; nonnullos ex Sullanis colonis, quibus lubido atque luxuria ex magnis rapinis nihil reliqui fecerant.

(**29**)**28** Ea cum Ciceroni nuntiarentur, ancipiti malo permotus, quod neque urbem ab insidiis privato consilio longius tueri poterat, neque exercitus Manli quantus aut quo consilio foret satis conpertum habebat, rem ad senatum refert, iam antea volgi rumo-
2 ribus exagitatum. Itaque, quod plerumque in atroci negotio solet, senatus decrevit, darent operam con-
3 sules, nequid res publica detrimenti caperet. Ea potestas per senatum more Romano magistratui maxuma permittitur, exercitum parare bellum gerere, coercere omnibus modis socios atque civis, domi militiaeque imperium atque iudicium summum habere; aliter sine populi iussu nullius earum rerum con-
(**30**)**29** suli ius est. Post paucos dies Lucius Saenius sena-

tor in senatu litteras recitavit, quas Faesulis adlatas
sibi dicebat, in quibus scriptum erat, Gaium Man-
lium arma cepisse cum magna multitudine ante diem
VI Kalendas Novembris. Simul, id quod in tali 2
re solet, alii portenta atque prodigia nuntiabant, alii
conventus fieri arma portari, Capuae atque in Apu-
lia servile bellum moveri. Igitur senati decreto 3
Quintus Marcius Rex Faesulas, Quintus Metellus
Creticus in Apuliam circumque ea loca missi — ei 4
utrique ad urbem imperatores erant, inpediti ne
triumpharent calumnia paucorum [quibus omnia ho-
nesta atque inhonesta vendere mos erat] —; sed prae- 5
tores Quintus Pompeius Rufus Capuam, Quintus
Metellus Celer in agrum Picenum, eisque permissum,
uti pro tempore atque periculo exercitum conpara-
rent. Ad hoc, siquis indicavisset de coniuratione, 6
quae contra rem publicam facta erat, praemium servo
libertatem et sestertia centum, libero inpunitatem eius
rei et sestertia ducenta, itemque decrevere, uti gla- 7
diatoriae familiae Capuam et in cetera municipia
distribuerentur pro cuiusque opibus, Romae per totam
urbem vigiliae haberentur, eisque minores magistra-
tus praeessent. Quibus rebus permota civitas atque 8 (**31**.1)
inmutata urbis facies erat, ex summa laetitia atque
lascivia, quae diuturna quies pepererat, repente om-
nis tristitia invasit: festinare trepidare, neque loco 9 (2)
neque homini cuiquam satis credere; neque bellum
gerere neque pacem habere, suo quisque metu peri-
cula metiri. Ad hoc mulieres, quibus rei publicae 10 (3)
magnitudine belli timor insolitus incesserat, adflictare
sese, manus supplices ad caelum tendere, miserari
parvos liberos; rogitare, omnia pavere, superbia
atque deliciis omissis sibi patriaeque diffidere.

At Catilinae crudelis animus eadem illa movebat, **30**(**31** 4
tametsi praesidia parabantur, et ipse lege Plautia
interrogatus erat ab Lucio Paullo. Postremo, ubi 2 (**27**.3)
multa agitanti nihil procedit, rursus intempesta nocte

coniurationis principes convocat penes Marcum Por-
(4) 3 cium Lecam, ibique multa de ignavia eorum questus
docet, se Manlium praemisisse ad eam multitudinem,
quam ad capiunda arma paraverat, item alios in
alia loca oportuna, qui initium belli facerent, seque
ad exercitum proficisci cupere, si prius Ciceronem
oppressisset; eum suis consiliis multum obficere. Igi-
(28) 4 tur perterritis ac dubitantibus ceteris, Gaius Cor-
nelius eques Romanus operam suam pollicitus et cum
eo Lucius Vargunteius senator constituere ea nocte
paullo post cum armatis hominibus sicuti salutatum
introire ad Ciceronem ac de inproviso domui suae
(2) 5 inparatum confodere. Curius ubi intellegit, quan-
tum periculi consuli inpendeat, propere per Fulviam
(3) 6 Ciceroni dolum, qui parabatur, enuntiat. Ita illi
ianua prohibiti tantum facinus frustra susceperant.

31.5) **31** Postero die dissimulandi caussa Catilina, aut sui
expurgandi sicubi iurgio lacessitus foret, in senatum
(6) 2 venit. Tum Marcus Tullius consul sive praesentiam
eius timens sive ira commotus orationem habuit lu-
culentam atque utilem rei publicae, quam postea
(7) 3 scriptam edidit. Sed ubi ille adsedit, Catilina, ut
erat paratus ad dissimulanda omnia, demisso voltu
voce supplici postulare a patribus coepit, nequid de
se temere crederent: ea familia ortum, ita ab adu-
lescentia vitam instituisse, ut omnia bona in spe
haberet; ne existumarent, sibi, patricio homini cuius
ipsius atque maiorum pluruma benificia in populum
Romanum essent, perdita re publica opus esse, cum
eam servaret Marcus Tullius, inquilinus civis urbis
(8) 4 Romae. Ad hoc male dicta alia cum adderet, obstrepere
(9) 5 omnes, hostem atque paricidam vocare. Tum ille
furibundus 'Quoniam quidem circumventus' inquit
'ab inimicis praeceps agor, incendium meum ruina
restinguam.'

32 Dein se ex curia domum proripuit. Ibi multa
ipse secum volvens, quod neque insidiae consuli

procedebant, et ab incendio intellegebat urbem vigi-
liis munitam, optumum factu credens exercitum
augere ac prius quam legiones scriberentur [multa]
ante capere quae bello usu forent, nocte intempesta
cum paucis in Manliana castra profectus est. Sed 2
Cethego atque Lentulo, ceterisque quorum cognoverat
promptam audaciam, mandat, quibus rebus possint,
opes factionis confirment, insidias consuli maturent,
caedem incendia aliaque belli facinora parent: sese
propediem cum magno exercitu ad urbem accessurum.

Dum haec Romae geruntur, Gaius Manlius ex **33**
suo numero legatos ad Marcium Regem mittit cum
mandatis huiusce modi: 'Deos hominesque testamur,
imperator, nos arma neque contra patriam cepisse,
neque quo periculum aliis faceremus, sed uti corpora
nostra ab iniuria tuta forent, qui, miseri egentes,
violentia atque crudelitate faeneratorum plerique
patria, sed omnes fama atque fortunis expertes
sumus; neque nostrum cuiquam licuit more maiorum
lege uti neque amisso patrimonio liberum corpus
habere: tanta saevitia faeneratorum atque praetoris
fuit. Saepe maiores vostrum, miserti plebis Romanae, 2
decretis suis inopiae eius opitulati sunt, ac novissume
memoria nostra propter magnitudinem aeris alieni,
volentibus omnibus bonis, argentum aere solutum
est; saepe ipsa plebes, aut dominandi studio per- 3
mota aut superbia magistratuum, armata a patribus
secessit. At nos non imperium neque divitias peti- 4
mus, quarum rerum caussa bella atque certamina
omnia inter mortalis sunt, sed libertatem, quam nemo
bonus nisi cum anima simul amittit. Te atque sena- 5
tum obtestamur, consulatis miseris civibus, legis
praesidium, quod iniquitas praetoris eripuit, resti-
tuatis, neve nobis eam necessitudinem inponatis, ut
quaeramus, quonam modo maxume ulti sanguinem
nostrum pereamus.'

Ad haec Quintus Marcius respondet: Siquid **34**

ab senatu petere velint, ab armis discedant, Romam
supplices proficiscantur: ea mansuetudine atque
misericordia senatum populumque Romanum semper
fuisse, ut nemo umquam ab eo frustra auxilium
petiverit.
2 At Catilina ex itinere plerisque consularibus,
praeterea optumo cuique litteras mittit: se falsis cri-
minibus circumventum, quoniam factioni inimicorum
resistere nequiverit, fortunae cedere, Massiliam in
exilium proficisci; non quo sibi tanti sceleris con-
scius esset, sed uti res publica quieta foret, neve ex
3 sua contentione seditio oriretur. Ab his longe di-
vorsas litteras Quintus Catulus in senatu recitavit,
quas sibi nomine Catilinae redditas dicebat; earum
35 exemplum infra scriptum est. 'Lucius Catilina Quinto
Catulo. Egregia tua fides, re cognita, grata mihi, in
magnis meis periculis fiduciam commendationi meae
2 tribuit. Quam ob rem defensionem in novo consilio
non statui parare; satisfactionem ex nulla conscien-
tia de culpa proponere decrevi, quam me dius Fidius
3 veram licet cognoscas. Iniuriis contumeliisque con-
citatus, quod fructu laboris industriaeque meae pri-
vatus statum dignitatis non obtinebam, publicam
miserorum caussam pro mea consuetudine suscepi;
non quin aes alienum meis nominibus ex possessio-
nibus solvere possem, cum vel alienis nominibus
liberalitas Orestillae suis filiaeque copiis persolveret,
sed quod non dignos homines honore honestatos vide-
bam, meque falsa suspicione alienatum esse sen-
4 tiebam. Hoc nomine satis honestas pro meo casu
spes reliquae dignitatis conservandae sum secutus.
5 Plura cum scribere vellem, nuntiatum est, vim mihi
6 parari. Nunc Orestillam [tibi] commendo tuaeque fidei
trado; eam ab iniuria defendas, per liberos tuos
rogatus. Haveto.'
36 Sed ipse paucos dies commoratus apud Gaium
Flaminium Flammam in agro Arretino, dum vicini-

tatem antea sollicitatam armis exornat, cum fascibus
atque aliis imperi insignibus in castra ad Manlium
contendit. Haec ubi Romae conperta sunt, senatus 2
Catilinam et Manlium hostis iudicat, ceterae multi-
tudini diem statuit, ante quam sine fraude liceret
ab armis discedere praeter rerum capitalium con-
demnatis; praeterea decernit, uti consules dilectum 3
habeant: Antonius cum exercitu Catilinam persequi
maturet, Cicero urbi praesidio sit.

Ea tempestate mihi imperium populi Romani 4
multo maxume miserabile visum est; cui cum ad
occasum ab ortu solis omnia domita armis parerent,
domi otium atque divitiae, quae prima mortales pu-
tant, adfluerent, fuere tamen cives, qui seque rem-
que publicam obstinatis animis perditum irent. Nam- 5
que duobus senati decretis ex tanta multitudine ne-
que praemio inductus coniurationem patefecerat ne-
que ex castris Catilinae quisquam omnium disces-
serat: tanta vis morbi uti tabes plerosque civium
animos invaserat. Neque solum illis aliena mens **37**
erat, qui conscii coniurationis fuerant, sed omnino
cuncta plebes novarum rerum studio Catilinae incepta
probabat. Id adeo more suo videbatur facere. Nam 2.3
semper in civitate, quibus opes nullae sunt, bonis
invident malos extollunt, vetera odere nova exop-
tant, odio suarum rerum mutari omnia student; turba
atque seditionibus sine cura aluntur, quoniam egestas
facile habetur sine damno. Sed urbana plebes, ea 4
vero praeceps erat multis de caussis. Primum om- 5
nium, qui ubique probro atque petulantia maxume
praestabant, item alii per dedecora patrimoniis amis-
sis, postremo omnes, quos flagitium aut facinus domo
expulerat, ei Romam sicut in sentinam confluxerant.
Dein multi memores Sullanae victoriae, quod ex 6
gregariis militibus alios senatores videbant, alios ita
divites, ut regio victu atque cultu aetatem agerent,
sibi quisque, si in armis foret, ex victoria talia

7 sperabat; praeterea iuventus, quae in agris manuum
mercede inopiam toleraverat, privatis atque publicis
largitionibus excita urbanum otium ingrato labori
praetulerat. Eos atque alios omnis malum publicum
8 alebat: quo minus mirandum est, homines egentis,
malis moribus maxuma spe, rei publicae iuxta ac
9 sibi consuluisse. Praeterea quorum victoria Sullae
parentes proscripti, bona erepta, ius libertatis in-
minutum erat, haud sane alio animo belli eventum
10 expectabant; ad hoc quicumque aliarum atque sena-
ti partium erant conturbari rem publicam quam
11 minus valere ipsi malebant. Id adeo malum multos
38 post annos in civitatem revorterat. Nam postquam
Gnaeo Pompeio et Marco Crasso consulibus tribu-
nicia potestas restituta est, homines adulescentes
summam potestatem nancti, quibus aetas animusque
ferox erat, coepere senatum criminando plebem exa-
gitare, dein largiundo atque pollicitando magis in-
2 cendere: ita ipsi clari potentesque fieri. Contra eos
summa ope nitebatur pleraque nobilitas senati specie
3 pro sua magnitudine. Namque, uti paucis verum
absolvam, per illa tempora quicumque rem publicam
agitavere, honestis nominibus, alii sicuti populi iura
defenderent, pars quo senati auctoritas maxuma foret,
bonum publicum simulantes pro sua quisque potentia
certabant. Neque illis modestia neque modus con-
tentionis erat: utrique victoriam crudeliter exercebant.
39 Sed postquam Gnaeus Pompeius ad bellum mari-
tumum atque Mithridaticum missus est, plebis opes
2 inminutae, paucorum potentia crevit. Ei magistra-
tus provincias aliaque omnia tenere; ipsi, innoxii
florentes, sine metu aetatem agere, ceteros iudiciis
terrere, quo plebem in magistratu placidius trac-
3 tarent. Sed ubi primum dubiis rebus novandi spes
oblata est, vetus certamen animos eorum arrexit.
4 Quod si primo proelio Catilina superior aut aequa
manu discessisset, profecto magna clades atque cala-

mitas rem publicam oppressisset; neque illis, qui
victoriam adepti forent, diutius ea uti licuisset, quin
defessis et exanguibus qui plus posset imperium
atque libertatem extorqueret. Fuere tamen extra 5
coniurationem conplures, qui ad Catilinam initio
profecti sunt; in eis erat Aulus Fulvius, senatoris
filius, quem retractum ex itinere parens necari iussit.

Eisdem temporibus Romae Lentulus, sicuti Cati- 6
lina praeceperat, quoscunque moribus aut fortuna
novis rebus idoneos credebat, aut per se aut per
alios sollicitabat, neque solum civis, sed cuiusque
modi genus hominum, quod modo bello usu foret.
Igitur Publio Vmbreno cuidam negotium dat, uti **40**
legatos Allobrogum requirat eosque, si possit, in-
pellat ad societatem belli, existumans, publice pri-
vatimque aere alieno oppressos, praeterea quod natura
gens Gallica bellicosa esset, facile eos ad tale con-
silium adduci posse. Vmbrenus, quod in Gallia 2
negotiatus erat, plerisque principibus civitatium notus
erat atque eos noverat: itaque sine mora, ubi primum
legatos in foro conspexit, percunctatus pauca de
statu civitatis et quasi dolens eius casum requirere
coepit, quem exitum tantis malis sperarent? Post- 3
quam illos videt queri de avaritia magistratuum,
accusare senatum, quod in eo auxili nihil esset,
miseriis suis remedium mortem expectare: 'At ego'
inquit 'vobis, si modo viri esse voltis, rationem
ostendam, qua tanta ista mala effugiatis.' Haec ubi 4
dixit, Allobroges in maxumam spem adducti Vmbre-
num orare, ut sui misereretur: nihil tam asperum
neque tam difficile esse, quod non cupidissume fac-
turi essent, dum ea res civitatem aere alieno libera-
ret. Ille eos in domum Decumi Bruti perducit, quod 5
foro propinqua erat neque aliena consili propter
Semproniam; nam tum Brutus ab Roma aberat.
Praeterea Gabinium accersit, quo maior auctoritas 6
sermoni inesset. Eo praesente coniurationem aperit,

nominat socios, praeterea multos cuiusque generis
innoxios, quo legatis animus amplior esset; deinde
41 eos pollicitos operam suam domum dimittit. Sed
Allobroges diu in incerto habuere, quidnam consili
2 caperent. In altera parte erat aes alienum, studium
belli, magna merces in spe victoriae; at in altera
maiores opes, tuta consilia, pro incerta spe certa
3 praemia. Haec illis volventibus, tandem vicit for-
4 tuna rei publicae. Itaque Quinto Fabio Sangae,
cuius patrocinio civitas plurumum utebatur, rem om-
5 nem, uti cognoverant, aperiunt. Cicero, per Sangam
consilio cognito, legatis praecipit, ut studium con-
iurationis vehementer simulent, ceteros adeant bene
polliceantur, dentque operam uti eos quam maxume
manufestos habeant.

42 Eisdem fere temporibus in Gallia citeriori atque
ulteriori, item in agro Piceno Bruttio Apulia mo-
2 tus erat. Namque illi, quos ante Catilina dimiserat,
inconsulte ac veluti per dementiam cuncta simul
agebant; nocturnis consiliis, armorum atque telorum
portationibus, festinando, agitando omnia plus timoris
3 quam periculi effecerant. Ex eo numero conpluris
Quintus Metellus Celer praetor ex senati consulto,
caussa cognita, in vincula coniecerat; item in cite-
riori Gallia Gaius Murena, qui ei provinciae legatus
praeerat.

43 At Romae Lentulus cum ceteris, qui principes
coniurationis erant, paratis ut videbantur magnis
copiis, constituerant, uti, cum Catilina in agrum
Faesulanum cum exercitu venisset, Lucius Bestia
tribunus plebis contione habita quereretur de actio-
nibus Ciceronis bellique gravissumi invidiam optumo
consuli inponeret; eo signo proxuma nocte cetera
multitudo coniurationis suum quisque negotium exe-
2 queretur. Sed ea divisa hoc modo dicebantur: Sta-
tilius et Gabinius uti cum magna manu duodecim
simul oportuna loca urbis incenderent, quo tumultu

facilior aditus ad consulem ceterosque quibus insi-
diae parabantur fieret; Cethegus Ciceronis ianuam
obsideret eumque vi adgrederetur, alius item alium;
sed filii familiarum, quorum ex nobilitate maxuma
pars erat, parentis interficerent; simul, caede et
incendio perculsis omnibus, ad Catilinam erumperent.
Inter haec parata atque decreta Cethegus semper 3
querebatur de ignavia sociorum: illos dubitando et
dies prolatando magnas oportunitatis corrumpere;
facto, non consulto in tali periculo opus esse, seque,
si pauci adiuvarent, languentibus aliis, impetum in
curiam facturum. Natura ferox, vehemens, manu 4
promptus erat: maxumum bonum in celeritate putabat.

Sed Allobroges ex praecepto Ciceronis per Gabi- 44
nium ceteros conveniunt; ab Lentulo Cethego Sta-
tilio, item Cassio postulant ius iurandum, quod sig-
natum ad civis perferant: aliter haud facile eos ad
tantum negotium inpelli posse. Ceteri nihil suspi- 2
cantes dant, Cassius semet eo brevi venturum polli-
cetur ac paullo ante legatos ex urbe proficiscitur.
Lentulus cum eis Titum Volturcium quendam Croto- 3
niensem mittit, ut Allobroges prius quam domum
pergerent, cum Catilina data atque accepta fide
societatem confirmarent. Ipse Volturcio litteras ad 4
Catilinam dat, quarum exemplum infra scriptum est:

'Qui sim, ex eo quem ad te misi cognosces. 5
Fac cogites, in quanta calamitate sis, et memineris
te virum esse; consideres, quid tuae rationes postu-
lent, auxilium petas ab omnibus, etiam ab infimis.'

Ad hoc mandata verbis dat: Cum ab senatu hostis 6
iudicatus sit, quo consilio servitia repudiet? In urbe
parata esse, quae iusserit: ne cunctetur ipse propius
accedere.

His rebus ita actis, constituta nocte qua pro- 45
ficiscerentur, Cicero per legatos cuncta edoctus Lucio
Valerio Flacco et Gaio Pomptino praetoribus imperat,
ut in ponte Mulvio per insidias Allobrogum comi-

tatus deprehendant; rem omnem aperit, cuius gratia
mittebantur: cetera, uti facto opus sit, ita agant
2 [permittit]. Illi, homines militares, sine tumultu prae-
sidiis collocatis, sicuti praeceptum erat occulte pon-
3 tem obsidunt. Postquam ad id loci legati cum Vol-
turcio venere et simul utrimque clamor exortus est,
Galli, cito cognito consilio, sine mora praetoribus
4 se tradunt; Volturcius primo, cohortatus ceteros,
gladio se a multitudine defendit, deinde, ubi a lega-
tis desertus est, multa prius de salute sua Pompti-
num obtestatus quod ei notus erat, postremo timidus
ac vitae diffidens velut hostibus sese praetoribus dedit.
46 Quibus rebus confectis, omnia propere per nun-
2 tios consuli declarantur. At illum ingens cura atque
laetitia simul occupavere: nam [laetabatur intelle-
gens] coniuratione patefacta civitatem periculis erep-
tam esse; porro autem [anxius erat dubitans], in
maxumo scelere tantis civibus deprehensis, quid facto
opus [esset]; poenam illorum sibi oneri, inpunitatem
3 perdundae rei publicae fore [credebat]. Igitur con-
firmato animo vocari ad sese iubet Lentulum Cethe-
gum, Statilium Gabinium, item Caeparium quendam
Tarracinensem, qui in Apuliam ad concitanda ser-
4 vitia proficisci parabat. Ceteri sine mora veniunt;
Caeparius, paullo ante domo egressus, cognito in-
5 dicio [ex urbe] profugerat. Consul Lentulum, quod
praetor erat, ipse manu tenens [in senatum] perducit,
reliquos cum custodibus in aedem Concordiae [venire
6 iubet]: eo senatum advocat, magnaque frequentia eius
ordinis Volturcium cum legatis introduci, Flaccum
praetorem scrinium cum litteris, quas a legatis ac-
47 ceperat, eodem adferre iubet. Volturcius interrogatus
de itinere, de litteris, postremo quid aut qua de
caussa consili habuisset, primo fingere alia, dissi-
mulare de coniuratione; post, ubi fide publica dicere
iussus est, omnia uti gesta erant aperit: [docetque]
se paucis ante diebus a Gabinio et Caepario socium

ascitum, nihil amplius scire quam legatos; tantum-
modo audire solitum ex Gabinio, Publium Autro-
nium, Servium Sullam, Lucium Vargunteium, multos
praeterea in ea coniuratione esse. Eadem Galli 2
fatentur ac Lentulum dissimulantem coarguunt praeter
litteras sermonibus, quos ille habere solitus erat: ex
libris Sibyllinis regnum Romae tribus Corneliis por-
tendi; Cinnam atque Sullam antea, se tertium esse,
cui fatum foret urbis potiri; praeterea ab incenso
Capitolio illum esse vigesimum annum, quem saepe
ex prodigiis aruspices respondissent bello civili
cruentum fore. Igitur perlectis litteris, cum prius 3
omnes signa sua cognovissent, senatus decernit, uti
abdicato magistratu Lentulus itemque ceteri in liberis
custodiis habeantur. Itaque Lentulus Publio Lentulo 4
Spintheri, qui tum aedilis erat, Cethegus Quinto
Cornificio, Statilius Gaio Caesari, Gabinius Marco
Crasso, Caeparius — nam is paullo ante ex fuga
retractus erat — Gnaeo Terentio senatori traduntur.

Interea plebes [coniuratione patefacta], quae primo 48
cupida rerum novarum nimis bello favebat, mutata
mente Catilinae consilia execrari, Ciceronem ad
caelum tollere; veluti ex servitute erepta gaudium
atque laetitiam agitabat: namque alia belli facinora 2
praedae magis quam detrimento fore, incendium vero
crudele inmoderatum ac sibi maxume calamitosum
[putabat], quippe cui omnes copiae in usu cotidiano
et cultu corporis erant.

Post eum diem quidam Lucius Tarquinius ad 3
senatum adductus, quem ad Catilinam proficiscentem
ex itinere retractum aiebant. Is, cum se diceret 4
indicaturum de coniuratione si fides publica data
esset, iussus a consule quae sciret edicere, eadem
fere quae Volturcius, de paratis incendiis de caede
bonorum, de itinere hostium senatum docet; prae-
terea se missum a Marco Crasso, qui Catilinae nun-
tiaret, ne eum Lentulus et Cethegus aliique ex con-

iuratione deprehensi terrerent, eoque magis properaret
ad urbem accedere, quo et ceterorum animos refi-
5 ceret et illi facilius periculo eriperentur. Sed ubi
Tarquinius Crassum nominavit, hominem nobilem,
maxumis divitiis summa potentia, alii rem incredibi-
lem rati, pars, tametsi verum existumabant, tamen
quia in tali tempore tanta vis hominis [magis] leniunda
quam exagitanda videbatur, plerique Crasso ex ne-
gotiis privatis obnoxii, conclamant indicem falsum
6 esse, deque ea re postulant uti referatur. Itaque
consulente Cicerone frequens senatus decernit: Tar-
quini indicium falsum videri, eumque in vinculis
retinendum, neque amplius potestatem faciundam,
nisi de eo indicaret, cuius consilio tantam rem esset
7 mentitus. Erant eo tempore qui existumarent, in-
dicium illud a Publio Autronio machinatum, quo
facilius adpellato Crasso per societatem periculi reli-
8 quos illius potentia tegeret; alii Tarquinium a Cice-
rone inmissum aiebant, ne Crassus more suo sus-
cepto malorum patrocinio rem publicam conturbaret;
9 ipsum Crassum ego postea praedicantem audivi, tan-
tam illam contumeliam sibi ab Cicerone inpositam.

49 Sed eisdem temporibus Quintus Catulus et Gaius
Piso [neque precibus] neque gratia neque pretio
Ciceronem impellere potuere, uti per Allobroges
aut alium indicem Gaius Caesar falso nominaretur.
2 Nam uterque cum illo gravis inimicitias exercebant, Piso
oppugnatus in iudicio pecuniarum repetundarum prop-
ter cuiusdam Transpadani supplicium iniustum, Catulus
ex petitione pontificatus odio incensus, quod extrema
aetate, maxumis honoribus usus, ab 'adulescentulo'
3 Caesare victus discesserat. Res autem opportuna
videbatur, quod is privatim egregia liberalitate, pu-
blice maxumis muneribus grandem pecuniam debebat.
4 Sed ubi consulem ad tantum facinus inpellere ne-
queunt, ipsi singulatim circumeundo atque ementiundo,
quae se ex Volturcio aut Allobrogibus audisse dice-

rent, magnam illi invidiam conflaverant, usque adeo,
uti nonnulli equites Romani, qui praesidi caussa cum
telis erant circum aedem Concordiae, seu periculi
magnitudine seu animi mobilitate inpulsi, quo stu-
dium suum in rem publicam clarius esset, egredienti
ex senatu Caesari gladio minitarentur.

Dum haec in senatu aguntur, et dum legatis 50
Allobrogum et Tito Volturcio, conprobato eorum
indicio, praemia decernuntur, liberti et pauci ex
clientibus Lentuli divorsis itineribus opifices atque
servitia in vicis ad eum eripiundum sollicitabant,
partim exquirebant duces multitudinum, qui pretio
rem publicam vexare soliti erant. Cethegus item 2
per nuntios familiam atque libertos suos, lectos et
exercitatos in audaciam, orabat, ut grege facto cum
telis ad sese irrumperent.

Consul ubi ea parari cognovit, dispositis prae- 3
sidiis uti res atque tempus monebat, convocato senatu
refert, quid de eis fieri placeat, qui in custodiam
traditi erant. Sed eos paullo ante frequens senatus
iudicaverat contra rem publicam fecisse. Tum Decu- 4
mus Iunius Silanus, primus sententiam rogatus quod
eo tempore consul designatus erat, de eis, qui in
custodiis tenebantur, praeterea de Lucio Cassio Publio
Furio, Publio Umbreno Quinto Annio si deprehensi
forent, supplicium sumundum decreverat; isque postea
permotus oratione Gai Caesaris pedibus in sen-
tentiam Tiberi Neronis iturum se dixerat, quod de
ea re praesidiis additis referundum censuerat. Sed 5
Caesar, ubi ad eum ventum est rogatus sententiam
a consule, huiusce modi verba locutus est:

'Omnis homines, patres conscripti, qui de rebus 51
dubiis consultant, ab odio amicitia, ira atque mise-
ricordia vacuos esse decet. Haud facile animus verum 2
providet ubi illa obficiunt, neque quisquam omnium
lubidini simul et usu paruit. Ubi intenderis ingenium, 3
valet; si lubido possidet, ea dominatur, animus nihil

4 valet. Magna mihi copia est memorandi, patres
conscripti, quae reges atque populi ira aut miseri-
cordia inpulsi male consuluerunt; sed ea malo dicere,
quae maiores nostri contra lubidinem animi sui recte
5 atque ordine fecere. Bello Macedonico, quod cum
rege Perse gessimus, Rhodiorum civitas magna atque
magnifica, quae populi Romani opibus creverat, in-
fida et advorsa nobis fuit; sed postquam bello
confecto de Rhodiis consultum est, maiores nostri,
nequis divitiarum magis, quam iniuriae caussa bel-
6 lum inceptum diceret, inpunitos eos dimiserunt. Item
bellis Punicis omnibus, cum saepe Carthaginienses
et in pace et per inducias multa nefaria facinora
fecissent, numquam ipsi per occasionem talia fecere:
magis quid se dignum foret, quam quid in illos iure
7 fieri posset quaerebant. Hoc item vobis providen-
dum est, patres conscripti, ne plus apud vos valeat
Publi Lentuli et ceterorum scelus quam vostra dig-
nitas, neve magis irae vostrae quam famae consu-
8 latis. Nam si digna poena pro factis eorum reperi-
tur, novum consilium adprobo; sin magnitudo sceleris
omnium ingenia exuperat, eis utendum censeo, quae
legibus conparata sunt.

9 Plerique eorum, qui ante me sententiam dixerunt,
conposite atque magnifice casum rei publicae mise-
rati sunt; quae belli saevitia esset, quae victis ac-
ciderent, enumeravere: rapi virgines pueros, divelli
liberos a parentum conplexu, matres familiarum
pati quae victoribus collubuissent; fana atque domos
spoliari, caedem incendia fieri, postremo armis cada-
10 veribus, cruore atque luctu omnia conpleri. Sed,
per Deos inmortalis! quo illa oratio pertinuit? An,
uti vos infestos coniurationi faceret? scilicet quem
res tanta et tam atrox non permovit, eum oratio
11 accendet. Non ita est, neque cuiquam mortalium
iniuriae suae parvae videntur; multi eas gravius
12 aequo habuere. Sed alia aliis licentia est, patres

conscripti. Qui demissi in obscuro vitam habent,
siquid iracundia deliquere, pauci sciunt; fama atque
fortuna eorum pares sunt: qui magno imperio prae-
diti in excelso aetatem agunt, eorum facta cuncti
mortales novere. Ita in maxuma fortuna minuma 13
licentia est: neque studere neque odisse, sed minume
irasci decet; quae apud alios iracundia dicitur, ea 14
in imperio superbia atque crudelitas adpellatur. Equi- 15
dem ego sic existumo, patres conscripti, omnis cru-
ciatus minores quam facinora illorum esse; sed pleri-
que mortales postrema meminere, et in hominibus
inpiis sceleris eorum obliti de poena disserunt, si
ea paullo severior fuit.

Decumum Silanum, virum fortem atque strenuum, 16
certo scio quae dixerit studio rei publicae dixisse,
neque illum in tanta re gratiam aut inimicitias exer-
cere: eos mores eamque modestiam viri cognovi;
verum sententia eius mihi non crudelis — quid enim 17
in talis homines crudele fieri potest? — sed aliena
a re publica nostra videtur. Nam profecto aut metus 18
aut iniuria te subegit, Silane, consulem designatum,
genus poenae novum decernere. De timore super- 19
vacaneum est disserere, cum praesertim diligentia
clarissumi viri consulis tanta praesidia in armis sint.
De poena possum equidem dicere, id quod res habet, 20
in luctu atque miseriis mortem aerumnarum requiem,
non cruciatum esse, eam cuncta mortalium mala
dissolvere, ultra neque curae neque gaudio locum
esse. Sed, per deos inmortalis! quam ob rem in sen- 21
tentia non addidisti, uti prius in eos verberibus anim-
advorteretur? An, quia lex Porcia vetat? At aliae 22
leges item condemnatis civibus non animam eripi,
sed exilium permitti iubent. An, quia gravius est 23
verberari quam necari? Quid autem acerbum aut
nimis grave est in homines tanti facinoris convictos?
Sin, quia levius est: qui convenit in minori negotio 24
legem timere, cum eam in maiori neglexeris?

25 At enim quis reprehendet quod in paricidas rei
publicae decretum erit? Tempus dies, fortuna, cuius
26 lubido gentibus moderatur. Illis merito accidet, quid-
quid evenerit; ceterum vos, patres conscripti, quid
27 in alios statuatis, considerate. Omnia mala exempla
ex [rebus] bonis orta sunt; sed ubi imperium ad ig-
naros eius aut minus bonos pervenit, novum illud
exemplum ab dignis et idoneis ad indignos et non
28 idoneos transfertur. Lacedaemonii devictis Athenien-
sibus triginta viros inposuere, qui rem publicam
29 eorum tractarent. Ei primo coepere pessumum quem-
que et omnibus invisum indemnatum necare: ea
30 populus laetari et merito dicere fieri. Post, ubi
paullatim licentia crevit, iuxta bonos et malos lubi-
31 dinose interficere, ceteros metu terrere: ita civitas
servitute oppressa stultae laetitiae gravis poenas dedit.
32 Nostra memoria victor Sulla, cum Damasippum et
alios eius modi, qui malo rei publicae creverant,
iugulari iussit, quis non factum eius laudabat? ho-
mines scelestos et factiosos, qui seditionibus rem
publicam exagitaverant, merito necatos aiebant. Sed
33 ea res magnae initium cladis fuit. Nam ut quisque
domum aut villam, postremo vas aut vestimentum
alicuius concupiverat, dabat operam, ut is in pro-
34 scriptorum numero esset. Ita illi, quibus Damasippi
mors laetitiae fuerat, paullo post ipsi trahebantur,
neque prius finis iugulandi fuit quam Sulla omnis
35 suos divitiis explevit. Atque haec ego non in Marco
Tullio neque his temporibus vereor; sed in magna
36 civitate multa et varia ingenia sunt. Potest alio
tempore, alio consule, cui item exercitus in manu
sit, falsum aliquid pro vero credi; ubi hoc exemplo
per senati decretum consul gladium eduxerit, quis
illi finem statuet, aut quis moderabitur?

37 Maiores nostri, patres conscripti, neque consili
neque audaciae umquam eguere, neque illis superbia ob-
stabat, quo minus aliena instituta, si modo proba erant,

imitarentur. Arma atque tela militaria ab Samnitibus, 38
insignia magistratuum a Tuscis pleraque sumpse-
runt: postremo quod ubique apud socios aut hostis
idoneum videbatur, cum summo studio domi exeque-
bantur; imitari quam invidere bonis malebant. Sed 39
eodem illo tempore Graeciae morem imitati ver-
beribus animadvortebant in civis, de condemnatis
summum supplicium sumebant. Postquam res publica 40
adolevit et multitudine civium factiones valuere, cir-
cumveniri innocentes, alia huiusce modi fieri coepere,
tum lex Porcia aliaeque leges paratae sunt, quibus
legibus exilium damnatis permissum est. Ego hanc 41
caussam, patres conscripti, quo minus novum con-
silium capiamus, in primis magnam puto. Profecto 42
virtus atque sapientia maior in illis fuit, qui ex par-
vis opibus tantum imperium fecere, quam in nobis,
qui ea bene parta vix retinemus.

Placet igitur eos dimitti et augeri exercitum Cati- 43
linae? Minume; sed ita censeo: publicandas eorum
pecunias, ipsos in vinculis habendos per municipia,
quae maxume opibus valent; nequis de eis postea
ad senatum referat, neve cum populo agat: qui aliter
fecerit, senatum existumare eum contra rem publi-
cam et salutem omnium facturum.'

Postquam Caesar dicundi finem fecit, ceteri verbo 52
alius alii varie adsentiebantur; at Marcus Porcius Cato,
rogatus sententiam, huiusce modi orationem habuit:
'Longe alia mihi mens est, patres conscripti, cum 2
res atque pericula nostra considero, et cum senten-
tias nonnullorum ipse mecum reputo. Illi mihi dis- 3
seruisse videntur de poena eorum, qui patriae paren-
tibus, aris atque focis suis bellum paravere; res
autem monet, cavere ab illis magis, quam quid in
illos statuamus consultare. Nam cetera malificia 4
tum persequare, ubi facta sunt; hoc, nisi provideris
ne accidat, ubi evenit, frustra iudicia inplores: capta
urbe nihil fit reliqui victis. Sed, per deos inmor- 5

talis! vos ego adpello, qui semper domos villas,
signa tabulas vostras pluris quam rem publicam
fecistis: si ista, cuiuscumque modi sunt quae am-
plexamini, retinere, si voluptatibus vostris otium
praebere voltis, expergiscimini aliquando et capes-
6 site rem publicam. Non agitur de vectigalibus neque
de sociorum iniuriis: libertas et anima nostra in
7 dubio est. Saepenumero, patres conscripti, multa
verba in hoc ordine feci, saepe de luxuria atque
avaritia nostrorum civium questus sum, multosque
8 mortalis ea caussa advorsos habeo; qui mihi atque
animo meo nullius umquam delicti gratiam fecissem,
haud facile alterius lubidini male facta condonabam.
9 Sed ea tametsi vos parvi pendebatis, tamen res
publica firma erat: opulentia neglegentiam tolerabat.
10 Nunc vero non id agitur, bonisne an malis moribus
vivamus, neque quantum aut quam magnificum im-
perium populi Romani sit, sed haec cuiuscumque
modi videntur, nostra, an nobiscum una hostium
futura sint.

11 Hic mihi quisquam mansuetudinem et misericor-
diam nominat. Iam pridem equidem nos vera voca-
bula rerum amisimus; quia bona aliena largiri libe-
ralitas, malarum rerum audacia fortitudo vocatur,
12 eo res publica in extremo sita est. Sint sane, quo-
niam ita se mores habent, liberales ex sociorum
fortunis, sint misericordes in furibus aerari: ne illi
sanguinem nostrum largiantur et, dum paucis sceles-
13 tis parcunt, bonos omnis perditum eant. Bene et
conposite Gaius Caesar paullo ante in hoc ordine
de vita et morte disseruit, credo falsa existumans
ea, quae de inferis memorantur, divorso itinere malos
14 a bonis loca tetra inculta, foeda atque formidolosa
habere. Itaque censuit pecunias eorum publicandas,
ipsos per municipia in custodiis habendos, videlicet
timens, ne, si Romae sint, aut a popularibus con-
iurationis aut a multitudine conducta per vim eri-

piantur. Quasi vero mali atque scelesti tantummodo 15
in urbe, et non per totam Italiam sint, aut non ibi
plus possit audacia, ubi ad defendundum opes mino-
res sunt. Quare vanum equidem hoc consilium est, 16
si periculum ex illis metuit; sin in tanto omnium
metu solus non timet, eo magis refert me mihi atque
vobis timere: quare cum de Publio Lentulo ceteris- 17
que statuetis, pro certo habetote, vos simul de exer-
citu Catilinae et de omnibus coniuratis decernere.
Quanto vos intentius ea agetis, tanto illis animus 18
infirmior erit; si paullulum modo vos languere vide-
rint, iam omnes feroces aderunt.

Nolite existumare, maiores nostros armis rem 19
publicam ex parva magnam fecisse. Si ita [res] esset, 20
multo pulcherrumam eam nos haberemus; quippe
sociorum atque civium, praeterea armorum atque
equorum maior copia nobis quam illis est. Sed alia 21
fuere quae illos magnos fecerunt, quae nobis nulla
sunt: domi industria, foris iustum imperium; animus
in consulendo liber, neque delicto neque lubidini
obnoxius. Pro his nos habemus luxuriam atque ava- 22
ritiam, publice egestatem privatim opulentiam; lau-
damus divitias, sequimur inertiam; inter bonos et
malos discrimen nullum, omnia virtutis praemia am-
bitio possidet. Neque mirum: ubi vos separatim 23
sibi quisque consilium capitis, ubi domi voluptatibus,
hic pecuniae aut gratiae servitis, eo fit, ut inpetus
fiat in vacuam rem publicam.

Sed ego haec omitto. Coniuravere nobilissumi 24
cives patriam incendere, [Gallorum gentem infestis-
sumam nomini Romano ad bellum accersunt, dux
hostium cum exercitu supra caput est: vos cuncta- 25
mini etiamnum [et dubitatis], quid intra moenia
deprensis hostibus faciatis? Misereamini censeo — 26
deliquere homines adulescentuli per ambitionem —
atque etiam armatos dimittatis: ne ista vobis man- 27
suetudo et misericordia, si illi arma ceperint, in

28 miseriam convortat. Scilicet res ipsa aspera est,
sed vos non timetis eam. Immo vero maxume; sed
inertia et mollitia animi alius alium expectantes
cunctamini, videlicet deis inmortalibus confisi, qui
hanc rem publicam saepe in maxumis periculis ser-
29 vavere. Non votis neque suppliciis muliebribus
auxilia deorum parantur: vigilando, agundo, bene
consulundo prospere omnia cedunt; ubi socordiae
te atque ignaviae tradideris, nequiquam deos in-
30 plores: irati infestique sunt. Apud maiores nostros
Aulus Manlius Torquatus bello Gallico filium suum,
31 quod is contra imperium in hostem pugnaverat, ne-
cari iussit, atque ille egregius adulescens inmode-
ratae fortitudinis morte poenas dedit: vos de crude-
lissumis paricidis quid statuatis cunctamini? Videlicet
32 cetera vita eorum huic sceleri obstat. Verum parcite
dignitati Lentuli, si ipse pudicitiae, si famae suae,
33 si deis aut hominibus umquam ullis pepercit; ignos-
cite Cethegi adulescentiae, nisi iterum [iam] patriae
34 bellum fecit. Nam quid ego de Statilio Gabinio
Caepario loquar? quibus si quicquam umquam pensi
fuisset, non ea consilia de re publica habuissent.
35 Postremo, patres conscripti, si me Hercules peccato
locus esset, facile paterer, vos ipsa re corrigi, quo-
niam verba contemnitis; sed undique circumventi
sumus. Catilina cum exercitu in faucibus Etruriae
agit, alii intra moenia atque in senatu sunt hostes;
neque parari neque consuli quicquam occulte potest:
quo magis properandum est.

36 Quare ita [ego] censeo: cum nefario consilio sce-
leratorum civium res publica in maxuma pericula
venerit, eique indicio Titi Volturci et legatorum Allo-
brogum convicti confessique sint, caedem incendia,
aliaque se foeda atque crudelia facinora in civis
patriamque paravisse, de confessis, sicuti de mani-
festis rerum capitalium, more maiorum supplicium
sumundum.'

Postquam Cato adsedit, consulares omnes item- **53**
que senati magna pars sententiam eius laudant, vir-
tutem animi ad caelum ferunt; alii alios increpantes
timidos vocant, Cato clarus atque magnus habetur:
senati decretum fit sicuti ille censuerat.
Sed mihi multa legenti, multa audienti, quae 2
populus Romanus domi militiaeque, mari atque terra
praeclara facinora fecit, forte lubuit attendere, quae
res maxume tanta negotia sustinuisset. Sciebam, 3
saepenumero parva manu cum magnis legionibus
hostium contendisse, cognoveram parvis copiis bella
gesta cum opulentis regibus, ad hoc saepe fortunae
violentiam toleravisse, facundia Graecos, gloria belli
Gallos ante Romanos fuisse. Ac mihi multa agitanti 4
constabat, paucorum civium egregiam virtutem cuncta
patravisse, eoque factum, uti divitias paupertas, mul-
titudinem paucitas superaret. Sed postquam luxu 5
atque desidia civitas corrupta est, rursus res publica
magnitudine sua imperatorum atque magistratuum
vitia sustentabat, ac, sicuti effeta parentum, multis
tempestatibus haud sane quisquam Romae virtute
magnus fuit. Sed memoria mea ingenti virtute, di- 6
vorsis moribus fuere viri duo, Marcus Cato et Gaius
Caesar; quos quoniam res obtulerat, silentio prae-
terire non fuit consilium, quin utriusque naturam et
mores, quantum ingenio possem, aperirem. Igitur **54**
eis genus aetas eloquentia prope aequalia fuere; mag-
nitudo animi par, item gloria, sed alia alii. Caesar 2
benificiis atque munificentia magnus habebatur, in-
tegritate vitae Cato; ille mansuetudine et misericor-
dia clarus factus, huic severitas dignitatem addiderat.
Caesar dando sublevando ignoscendo, Cato nihil 3
largiundo gloriam adeptus est. In altero miseris
perfugium erat, in altero malis pernicies; illius faci-
litas, huius constantia laudabatur. Postremo Caesar 4
in animum induxerat laborare vigilare; negotiis
amicorum intentus sua neglegere, nihil denegare,

quod dono dignum esset; sibi magnum imperium,
exercitum, bellum novum exoptabat, ubi virtus eni-
5 tescere posset. At Catoni studium modestiae deco-
ris, sed maxume severitatis erat: non divitiis cum
divite neque factione cum factioso, sed cum strenuo
virtute, cum modesto pudore cum innocente ab-
stinentia certabat; esse quam videri bonus malebat:
ita, quo minus petebat gloriam, eo illum magis
sequebatur.

55 Postquam, ut dixi, senatus in Catonis senten-
tiam discessit, consul, optumum factu ratus noctem
quae instabat ante capere nequid eo spatio novaretur,
triumviros quae supplicium postulabat parare iubet;
2 ipse praesidiis dispositis Lentulum in carcerem de-
3 ducit; idem fit ceteris per praetores. Est in carcere
locus, quod Tullianum adpellatur, ubi paullulum
escenderis ad laevam, circiter duodecim pedes humi
4 depressus. Eum muniunt undique parietes atque
insuper camera lapideis fornicibus iuncta, sed in-
cultu tenebris odore foeda atque terribilis eius facies
5 est. In eum locum postquam demissus est Lentulus,
vindices rerum capitalium, quibus praeceptum erat,
6 laqueo gulam fregere. Ita ille patricius ex gente
clarissuma Corneliorum, qui consulare imperium
Romae habuerat, dignum moribus factisque suis exi-
tium vitae invenit. De Cethego Statilio, Gabinio
Caepario eodem modo supplicium sumptum est.

56 Dum ea Romae geruntur, Catilina ex omni copia,
quam et ipse adduxerat et Manlius habuerat, duas
legiones instituit, cohortis pro numero militum con-
2 plet; deinde, ut quisque voluntarius aut ex sociis
in castra venerat, aequaliter distribuerat, ac brevi
spatio legiones numero hominum expleverat, cum
3 initio non amplius duobus milibus habuisset. Sed
ex omni copia circiter pars quarta erat militaribus
armis instructa; ceteri, ut quemque casus arma-
verat, sparos aut lanceas, alii praeacutas sudis por-

tabant. Sed postquam Antonius cum exercitu ad- 4
ventabat, Catilina per montis iter facere, modo ad
urbem modo in Galliam vorsus castra movere, hosti-
bus occasionem pugnandi non dare. Sperabat pro-
pe diem magnas copias sese habiturum, si Romae
socii incepta patravissent; interea servitia repudiabat, 5
cuius initio ad eum magnae copiae concurrebant,
opibus coniurationis fretus, simul alienum suis ratio-
nibus existumans, videri caussam civium cum servis
fugitivis communicavisse. Sed postquam in castra 57
nuntius pervenit, Romae coniurationem patefactam,
de Lentulo et Cethego ceterisque quos supra memo-
ravi supplicium sumptum, plerique, quos ad bellum
spes rapinarum aut novarum rerum studium inlexerat,
dilabuntur; reliquos Catilina per montis asperos mag-
nis itineribus in agrum Pistoriensem abducit, eo
consilio, uti per tramites occulte perfugeret in Gal-
liam [Transalpinam]. At Quintus Metellus Celer cum
tribus legionibus in agro Piceno praesidebat, ex
difficultate rerum eadem illa existumans, quae supra
diximus, Catilinam agitare. Igitur ubi iter eius ex 3
perfugis cognovit, castra propere movit ac sub ipsis
radicibus montium consedit, qua illi descensus erat
in Galliam properanti. Neque tamen Antonius pro- 4
cul aberat, utpote qui magno exercitu locis aequio-
ribus expeditus in fuga sequeretur. Sed Catilina 5
postquam videt montibus atque copiis hostium sese
clausum, in urbe res advorsas, neque fugae neque
praesidi ullam spem, optumum factu ratus in tali
re fortunam belli temptare statuit cum Antonio quam
primum confligere. Itaque contione advocata huius- 6
ce modi orationem habuit:

'Conpertum ego habeo, milites, verba virtutem 58
non addere, neque ex ignavo strenuum neque fortem
ex timido exercitum oratione imperatoris fieri. Quanta 2
cuiusque animo audacia natura aut moribus inest,
tanta in bello patere solet; quem neque gloria neque

pericula excitant, nequiquam hortere: timor animi
3 auribus obficit. Sed ego vos, quo pauca monerem,
advocavi, simul uti caussam mei consili aperirem.
4 Scitis equidem, milites, socordia atque ignavia Len-
tuli quantam ipsi nobisque cladem attulerit, quoque
modo, dum ex urbe praesidia opperior, in Galliam
5 proficisci nequiverim. Nunc vero quo [in] loco res no-
6 strae sint, iuxta mecum omnes intellegitis. Exercitus
hostium duo, unus ab urbe, alter a Gallia obstant;
diutius in his locis esse, si maxume animus ferat,
7 frumenti atque aliarum rerum egestas prohibet; quo-
8 cumque ire placet, ferro iter aperiundum est. Qua
propter vos moneo, uti forti atque parato animo
sitis et cum proelium inibitis memineritis, vos
divitias decus gloriam, praeterea libertatem atque
9 patriam in dexteris vostris portare. Si vincimus,
omnia nobis tuta erunt, commeatus abunde, muni-
10 cipia atque coloniae patebunt; sin metu cesserimus,
eadem illa advorsa fient: neque locus neque amicus
11 quisquam teget, quem arma non texerint. Praeterea,
milites, non eadem nobis et illis necessitudo inpen-
det: nos pro patria pro libertate pro vita certamus;
illis supervacaneum est pugnare pro potentia pau-
12 corum. Quo audacius adgredimini, memores pris-
13 tinae virtutis. Licuit vobis cum summa turpitudine
in exilio aetatem agere; potuistis nonnulli Romae,
14 amissis bonis, alienas opes expectare: quia illa foeda
atque intoleranda viris videbantur, haec sequi de-
15 crevistis. Si haec relinquere voltis, audacia opus
16 est; nemo nisi victor pace bellum mutavit: nam in
fuga salutem sperare, cum arma, quibus corpus te-
gitur, ab hostibus averteris, ea vero dementia est;
17 semper in proelio eis maxumum est periculum qui
18 maxume timent, audacia pro muro habetur.

Cum vos considero, milites, et cum facta vostra
19 aestumo, magna me spes victoriae tenet. Animus aetas
virtus vostra me hortantur, praeterea necessitudo, quae

etiam timidos fortis facit. Nam multitudo hostium 20
ne circumvenire queat, prohibent angustiae loci.
Quod si virtuti vostrae fortuna inviderit, cavete ne 21
inulti animam amittatis, neu capti potius sicuti pe-
cora trucidemini, quam virorum more pugnantes cruen-
tam atque luctuosam victoriam hostibus relinquatis.'

Haec ubi dixit, paullulum commoratus signa 59
canere iubet atque instructos ordines in locum aecum
deducit. Dein, remotis omnium equis quo militibus
exaequato periculo animus amplior esset, ipse pedes
exercitum pro loco atque copiis instruit. Nam, uti 2
planities erat inter sinistros montis et ab dextera
rupe aspera, octo cohortis in fronte constituit; reli-
quarum signa in subsidio artius conlocat: ab eis 3
centurionis omnis lectos et evocatos, praeterea ex
gregariis militibus optumum quemque armatum in pri-
mam aciem subducit. Gaium Manlium in dextera, Faesu-
lanum quendam in sinistra parte curare iubet; ipse cum
libertis et colonis propter aquilam adsistit, quam bello
Cimbrico Gaius Marius in exercitu habuisse dicebatur.

At ex altera parte Gaius Antonius, pedibus aeger, 4
quod proelio adesse nequibat, Marco Petreio legato
exercitum permittit. Ille cohortis veteranas, quas tu- 5
multi caussa conscripserat, in fronte, post eas ceterum
exercitum in subsidiis locat; ipse equo circumiens unum-
quemque nominans adpellat hortatur rogat, ut memi-
nerint, se contra latrones inermis, pro patria pro liberis,
pro aris atque focis suis certare. Homo militaris, quod 6
amplius annos triginta tribunus aut praefectus, aut
legatus aut praetor cum magna gloria in exercitu
fuerat, plerosque ipsos factaque eorum fortia noverat:
ea commemorando militum animos accendebat.

Sed ubi omnibus [rebus] exploratis Petreius tuba 60
signum dat, cohortis paullatim incedere iubet, idem
facit hostium exercitus. Postquam eo ventum est, 2
unde a ferentariis proelium committi posset, maxumo
clamore cum infestis signis concurrunt; pila omit-

3 tunt, gladiis res geritur. Veterani, pristinae virtutis
memores, comminus acriter instare, illi haud timidi
4 resistunt: maxuma vi certatur. Interea Catilina cum
expeditis in prima acie versari, laborantibus suc-
currere, integros pro sauciis accersere, omnia pro-
videre; multum ipse pugnare, saepe hostem ferire:
strenui militis et boni imperatoris officia simul exe-
5 quebatur. Petreius ubi videt Catilinam, contra ac
ratus erat, magna vi tendere, cohortem praetoriam
in medios hostis inducit eosque perturbatos atque
alios alibi resistentis interficit; deinde utrimque ex
6 lateribus ceteros adgreditur. Manlius et Faesulanus
7 in primis pugnantes cadunt: Catilina postquam fusas
copias seque cum paucis relictum videt, memor ge-
neris atque pristinae suae dignitatis in confertissu-
mos hostis incurrit ibique pugnans confoditur.

61 Sed confecto proelio, tum vero cerneres, quanta
audacia quantaque vis animi fuisset in exercitu Cati-
2 linae. Nam fere, quem quisque vivus pugnando locum
3 ceperat, eum amissa anima corpore tegebat. Pauci
autem, quos medios cohors praetoria disiecerat, paullo
divorsius, sed omnes tamen advorsis volneribus con-
4 ciderant. Catilina vero longe a suis inter hostium
cadavera repertus est, paullulum etiam spirans fero-
ciamque animi, quam habuerat vivus, in voltu reti-
5 nens. Postremo ex omni copia neque in proelio
neque in fuga quisquam civis ingenuus captus est:
6 ita cuncti suae hostiumque vitae iuxta pepercerant.
7 Neque tamen exercitus populi Romani laetam aut
incruentam victoriam adeptus erat; nam strenuissu-
mus quisque aut occiderat in proelio, aut graviter
8 volneratus discesserat. Multi autem, qui de castris
visundi aut spoliandi gratia processerant, volventes
hostilia cadavera amicum alii, pars hospitem aut
cognatum repperiebant; fuere item, qui inimicos suos
9 cognoscerent. Ita varie per omnem exercitum lae-
titia maeror, luctus atque gaudia agitabantur.

IVGVRTHA

I V G V R T H A

Falso queritur de natura sua genus humanum, 1
quod inbecilla atque aevi brevis forte potius quam
virtute regatur. Nam contra reputando neque maius 2
aliud neque praestabilius invenias, magisque naturae
industriam hominum quam vim aut tempus deesse.
Sed dux atque imperator vitae mortalium animus
est: qui ubi ad gloriam virtutis via grassatur, abunde 3
pollens potensque et clarus est neque fortunae eget
— quippe probitatem, industriam aliasque artis bonas
neque dare neque eripere cuiquam potest —; sin 4
captus pravis cupidinibus ad inertiam et voluptatis
corporis pessum datus est pernitiosa lubidine paulis-
per usus, ubi per socordiam vires tempus, ingenium
diffluxere, naturae infirmitas accusatur, suam quisque
culpam auctores ad negotia transferunt. Quod si 5
hominibus bonarum rerum tanta cura esset, quanto
studio aliena ac nihil profutura multumque etiam
periculosa petunt, neque regerentur magis quam
regerent casus et eo magnitudinis procederent, ubi
pro mortalibus gloria aeterni fierent. Nam uti genus 2
hominum conpositum ex corpore et anima est, ita
res cunctae studiaque omnia nostra corporis alia,
alia animi naturam secuntur. Igitur praeclara facies 2
magnae divitiae, ad hoc vis corporis et alia huiusce
modi omnia brevi dilabuntur; at ingeni egregia faci-

3 nora sicuti anima inmortalia sunt. Postremo cor-
poris et fortunae bonorum ut initium sic finis est,
omniaque orta occidunt et aucta senescunt: animus,
incorruptus aeternus, rector humani generis agit,
4 atque habet cuncta neque ipse habetur. Quo magis
pravitas eorum admiranda est, qui dediti corporis
gaudiis per luxum atque ignaviam aetatem agunt,
ceterum ingenium, quo neque melius neque amplius
aliud in natura mortalium est, incultu atque socor-
dia torpescere sinunt; cum praesertim tam multae
variaeque sint artes animi, quibus summa claritudo
paratur.

3 Verum ex his magistratus et imperia, postremo
omnis cura rerum publicarum minume mihi hac
tempestate cupiunda videntur, quoniam neque virtuti
honos datur, neque illi, quibus per fraudem ius fuit,
2 [tuti aut] eo magis honesti sunt. Nam vi quidem
regere patriam aut parentis, quamquam et possis et
delicta corrigas, tamen inportunum est, cum prae-
sertim omnes rerum mutationes caedem fugam alia-
3 que hostilia portendant; frustra autem niti, neque
aliud [se] fatigando nisi odium quaerere extremae
4 dementiae est, nisi forte quem inhonesta et perni-
tiosa lubido tenet, potentiae paucorum decus atque
libertatem suam gratificari.

4 Ceterum ex aliis negotiis, quae ingenio exer-
centur, in primis magno usu est memoria rerum
2 gestarum. Cuius de virtute quia multi dixere, prae-
tereundum puto, simul ne per insolentiam quis ex-
istumet memet studium meum laudando extollere.
3 Atque ego credo fore, qui, quia decrevi procul a
re publica aetatem agere, tanto tamque utili labori
meo nomen inertiae inponant; certe, quibus maxuma
industria videtur salutare plebem et conviviis gra-
4 tiam quaerere. Qui si reputaverint, et, quibus ego
temporibus magistratus adeptus sum, quales viri
idem adsequi nequiverint, et postea quae genera

hominum in senatum pervenerint, profecto existuma-
bunt me magis merito quam ignavia iudicium animi
[mei] mutavisse, maiusque commodum ex otio meo
quam ex aliorum negotiis rei publicae venturum.
Nam saepe ego audivi Quintum Maxumum, Publium 5
Scipionem, praeterea civitatis nostrae praeclaros viros
solitos ita dicere: cum maiorum imagines intuerentur,
vehementissume sibi animum ad virtutem accendi.
Scilicet non ceram illam neque figuram tantam vim 6
in sese habere, sed memoria rerum gestarum eam
flammam egregiis viris in pectore crescere, neque
prius sedari quam virtus eorum famam atque glo-
riam adaequaverit. At contra quis est omnium his 7
moribus, quin divitiis et sumptibus, non probitate
neque industria cum maioribus suis contendat? etiam
homines novi, qui antea per virtutem soliti erant
nobilitatem ante venire, furtim et per latrocinia potius
quam bonis artibus ad imperia et honores nituntur:
proinde quasi praetura et consulatus atque alia omnia 8
huiusce modi per se ipsa clara et magnifica sint,
ac non perinde habeantur, ut eorum qui ea susti-
nent virtus est. Verum ego liberius altiusque pro- 9
cessi, dum me civitatis morum piget taedetque; nunc
ad inceptum redeo.

Bellum scripturus sum, quod populus Romanus 5
cum Iugurtha, rege Numidarum, gessit, primum
quia magnum et atrox variaque victoria fuit, dein
quia tunc primum superbiae nobilitatis obviam itum
est, quae contentio divina et humana cuncta per- 2
miscuit eoque vecordiae processit, uti studiis civili-
bus bellum atque vastitas Italiae finem faceret. Sed 3
prius quam huiusce modi rei initium expediam, pauca
supra repetam, quo ad cognoscendum omnia inlustria
magis magisque in aperto sint.

Bello Punico secundo, quo dux Carthaginiensium 4
Hannibal post magnitudinem nominis Romani Italiae
opes maxume attriverat, Masinissa rex Numidarum,

in amicitiam receptus a Publio Scipione cui postea
Africano cognomen ex virtute fuit, multa et praeclara
rei militaris facinora fecerat, ob quae, victis Car-
thaginiensibus et capto Suphace cuius in Africa mag-
num atque late imperium valuit, populus Romanus,
quascunque urbis et agros manu ceperat, regi dono dedit.
5 Igitur amicitia Masinissae bona atque honesta nobis
permansit: [sed] imperi vitaeque eius finis idem fuit.
Dein Micipsa filius regnum solus obtinuit, Masta-
6 nabale et Gulussa fratribus morbo absumptis. Is
7 Adherbalem et Hiempsalem ex sese genuit, Iugur-
thamque, filium Mastanabalis fratris, quem Masinissa,
quod ortus ex concubina erat, privatum dereliquerat,
6 eodem cultu quo liberos suos domi habuit. Qui ubi
primum adolevit, pollens viribus, decora facie, sed multo
maxume ingenio validus, non se luxu neque inertiae
corrumpendum dedit, sed, uti mos gentis illius, equitare
iaculari, cursu cum aequalibus certare, et cum omnis
gloria ante iret, omnibus tamen carus esse; ad hoc plera-
que tempora in venando agere, leonem atque alias feras
primus aut in primis ferire; plurumum facere, minu-
2 mum ipse de se loqui. Quibus rebus Micipsa tametsi
initio laetus fuerat existumans virtutem Iugurthae
regno suo gloriae fore, tamen, postquam hominem
adulescentem, exacta sua aetate et parvis liberis,
magis magisque crescere intellegit, vehementer eo
negotio permotus multa cum animo suo volvebat.
3 Terrebat eum natura mortalium avida imperi et
praeceps ad explendam animi cupidinem, praeterea
oportunitas suae liberorumque aetatis, quae etiam
mediocris viros spe praedae transvorsos agit, ad
hoc studia Numidarum in Iugurtham accensa: ex
quibus, si talem virum dolis interfecisset, nequa
7 seditio aut bellum oriretur anxius erat. His diffi-
cultatibus circumventus ubi videt neque per vim
neque insidiis opprimi posse hominem tam acceptum
popularibus, quod erat Iugurtha manu promptus et

adpetens gloriae militaris, statuit eum obiectare peri-
culis et eo modo fortunam temptare.

Igitur bello Numantino Micipsa cum populo Ro- 2
mano equitum atque peditum auxilia mitteret, spe-
rans vel ostentando virtutem vel hostium saevitia
facile eum occasurum, praefecit Numidis quos in
Hispaniam mittebat. Sed ea res longe aliter ac ratus 3
erat evenit. Nam Iugurtha, ut erat inpigro atque 4
acri ingenio, ubi naturam Publi Scipionis, qui tum
Romanis imperator erat, et morem hostium cognovit,
multo labore multaque cura, praeterea modestissume
parendo et saepe obviam eundo periculis in tantam
claritudinem brevi pervenerat, ut nostris vehementer
carus, Numantinis maxumo terrori esset. Ac sane, 5
quod difficillumum in primis est, et proelio strenuus
erat et bonus consilio, quorum alterum ex provi-
dentia timorem, alterum ex audacia temeritatem
adferre plerumque solet. Igitur imperator omnis fere 6
res asperas per Iugurtham agere, in amicis habere,
magis magisque eum in dies amplecti, quippe cuius
neque consilium neque inceptum ullum frustra erat.
Huc accedebat munificentia animi et ingeni sollertia, 7
quis rebus sibi multos ex Romanis familiari amicitia
coniunxerat. Ea tempestate in exercitu nostro fuere 8
conplures novi atque nobiles, quibus divitiae bono
honestoque potiores erant, factiosi domi, potentes
apud socios, clari magis quam honesti, qui Iugurthae
non mediocrem animum pollicitando accendebant,
si Micipsa rex occidisset, fore, uti solus imperio
Numidiae potiretur: in ipso maxumam virtutem,
Romae omnia venalia esse. Sed postquam Numan- 2
tia deleta Publius Scipio dimittere auxilia et ipse
revorti domum decrevit, donatum atque laudatum
magnifice pro contione Iugurtham in praetorium ab-
duxit ibique secreto monuit, uti potius publice quam
privatim amicitiam populi Romani coleret, neu qui-
bus largiri insuesceret: periculose a paucis emi quod

multorum esset; si permanere vellet in suis artibus,
ultro illi et gloriam et regnum venturum: sin pro-
perantius pergeret, suamet ipsum pecunia praecipi-
9 tem casurum. Sic locutus cum litteris eum, quas
2 Micipsae redderet, dimisit. Earum sententia haec
erat: 'Iugurthae tui bello Numantino longe maxuma
virtus fuit, quam rem tibi certo scio gaudio esse.
Nobis ob merita sua carus est; ut idem senatui et
populo Romano sit, summa ope nitemur. Tibi qui-
dem pro nostra amicitia gratulor: en habes virum
3 dignum te atque avo suo Masinissa.' Igitur rex,
ubi ea, quae fama acceperat, ex litteris imperatoris
ita esse cognovit, cum virtute, tum gratia viri per-
motus flexit animum suum et Iugurtham benificiis
vincere adgressus est, tandemque eum adoptavit et
testamento pariter cum filiis heredem instituit.
4 Sed ipse paucos post annos morbo atque aetate
confectus cum sibi finem vitae adesse intellegeret,
coram amicis et cognatis itemque Adherbale et Hiemp-
sale filiis dicitur huiusce modi verba cum Iugurtha
habuisse:
10 'Parvum ego te, Iugurtha, amisso patre sine spe
sine opibus, in regnum meum accepi, existumans non
minus me tibi, quam [liberis] si genuissem, ob beni-
ficia carum fore; neque ea res falsum me habuit.
2 Nam, ut alia magna et egregia tua omittam, novis-
sume rediens Numantia meque regnumque meum
gloria honoravisti, tuaque virtute nobis Romanos ex
amicis amicissumos fecisti; in Hispania nomen fami-
liae renovatum est; postremo, quod difficillumum
3 inter mortalis est, gloria invidiam vicisti. Nunc,
quoniam mihi natura vitae finem facit, per hanc
dexteram, per regni fidem moneo obtestorque, uti
hos, qui tibi genere propinqui, benificio meo fratres
sunt, caros habeas, neu malis alienos adiungere,
4 quam sanguine coniunctos retinere. Non exercitus
neque thensauri praesidia regni sunt, verum amici,

quos neque armis cogere neque auro parare queas;
officio et fide pariuntur. | Quis autem amicior, quam 5
frater fratri? aut quem alienum fidum invenies, si
tuis hostis fueris? Equidem ego vobis regnum trado 6
firmum, si boni eritis; sin mali, inbecillum. Nam
concordia parvae res crescunt, discordia maxumae
dilabuntur. Ceterum ante hos te, Iugurtha, qui 7
aetate et sapientia prior es, ne aliter quid eveniat
providere decet. Nam in omni certamine, qui opu-
lentior est, etiamsi accipit iniuriam, tamen quia plus
potest facere videtur. Vos autem, Adherbal et Hiemp- 8
sal, colite observate talem hunc virum, imitamini
virtutem et enitimini, ne ego meliores liberos sump-
sisse videar, quam genuisse.'

Ad ea Iugurtha, tametsi regem ficta locutum **11**
intellegebat et ipse longe aliter animo agitabat, tamen
pro tempore benigne respondit. Micipsa paucis post 2
diebus moritur. Postquam illi more regio iusta mag-
nifice fecerant, reguli in unum convenere, ut inter
se de cunctis negotiis disceptarent. Sed Hiempsal, 3
qui minumus ex illis erat, natura ferox et iam ante
ignobilitatem Iugurthae, quia materno genere inpar
erat, despiciens, dextera Adherbalem adsedit, ne
medius ex tribus, quod apud Numidas honori ducitur,
Iugurtha foret; dein tamen, ut aetati concederet 4
fatigatus a fratre, vix in partem alteram transductus
est. Ibi cum multa de administrando imperio dis- 5
sererent, Iugurtha inter alias res iacit, oportere quin-
quenni consulta et decreta omnia rescindi; nam per
ea tempora confectum annis Micipsam parum animo
valuisse. Tum idem Hiempsal placere sibi respon- 6
dit: nam ipsum illum tribus proxumis annis adop-
tatione in regnum pervenisse. Quod verbum in 7
pectus Iugurthae altius, quam quisquam ratus erat,
descendit. Itaque ex eo tempore ira et metu anxius 8
moliri parare, atque ea modo cum animo habere
quibus Hiempsal per dolum caperetur. Quae ubi

tardius procedunt, neque lenitur animus ferox, statuit
quovis modo inceptum perficere.
12 Primo conventu, quem ab regulis factum supra
memoravi, propter dissensionem placuerat dividi
2 thesauros finisque imperi singulis constitui. Itaque
tempus ad utramque rem decernitur, sed maturius
ad pecuniam distribuendam. Reguli interea in loca
3 propinqua thesauris alius alio concessere. Sed Hiemp-
sal in oppido Thirmida forte eius domo utebatur,
qui proxumus lictor Iugurthae carus acceptusque ei
semper fuerat; quem ille casu ministrum oblatum
promissis onerat inpellitque, uti tamquam suam
visens domum eat, portarum clavis adulterinas paret
— nam verae ad Hiempsalem referebantur —: cete-
rum, ubi res postularet, se ipsum cum magna manu
4 venturum. Numida mandata brevi conficit atque,
uti doctus erat, noctu Iugurthae milites introducit.
5 Qui postquam [in] aedis inrupere, divorsi regem quae-
rere: dormientis alios, alios occursantis interficere,
scrutari loca abdita, clausa effringere, strepitu et
tumultu omnia miscere; cum interim Hiempsal reppe-
ritur occultans sese tugurio mulieris ancillae, quo
initio pavidus et ignarus loci perfugerat. Numidae
caput eius, uti iussi erant, ad Iugurtham referunt.
13 Ceterum fama tanti facinoris per omnem Africam
brevi divolgatur: Adherbalem omnisque, qui sub im-
perio Micipsae fuerant, metus invadit; in duas par-
tis discedunt Numidae: plures Adherbalem secuntur,
2 sed illum alterum bello meliores. Igitur Iugurtha
quam maxumas potest copias armat, urbis partim
vi, alias voluntate imperio suo adiungit, omni Numi-
3 diae imperare parat. Adherbal, tametsi Romam
legatos miserat, qui senatum docerent de caede
fratris et fortunis suis, tamen fretus multitudine
4 militum parabat armis contendere. Sed ubi res ad
certamen venit, victus ex proelio profugit in pro-
5 vinciam ac deinde Romam contendit. Tum Iugurtha,

patratis consiliis, postquam omni Numidia potie-
batur, in otio facinus suum cum animo reputans,
timere populum Romanum neque advorsus iram eius
usquam nisi in avaritia nobilitatis et pecunia sua
spem habere. Itaque paucis diebus cum auro et 6
argento multo legatos Romam mittit, quis praecipit,
primum uti veteres amicos muneribus expleant, deinde
novos adquirant, postremo quaecumque possint lar-
giundo parare ne cunctentur. Sed ubi Romam legati 7
venere et ex praecepto regis hospitibus aliisque,
quorum ea tempestate in senatu auctoritas pollebat,
magna munera misere, tanta commutatio incessit,
ut ex maxuma invidia in gratiam et favorem nobi-
litatis Iugurtha veniret; quorum pars spe, alii prae- 8
mio inducti singulos ex senatu ambiundo nitebantur,
ne gravius in eum consuleretur. Igitur ubi legati 9
satis confidunt, die constituto, senatus utrisque datur.
Tum Adherbalem hoc modo locutum accepimus: 14
'Patres conscripti, Micipsa pater meus moriens
mihi praecepit, uti regni Numidiae tantummodo pro-
curationem existumarem meam, ceterum ius et im-
perium eius penes vos esse; simul eniterer domi
militiaeque quam maxumo usu esse populo Romano,
vos mihi cognatorum, vos adfinium loco ducerem:
si ea fecissem, in vostra amicitia exercitum divitias,
munimenta regni, me habiturum. Quae cum prae- 2
cepta parentis [mei] agitarem, Iugurtha, homo omnium
quos terra sustinet sceleratissumus, contempto im-
perio vostro Masinissae me nepotem et iam ab
stirpe socium atque amicum populi Romani regno
fortunisque omnibus expulit.

Atque ego, patres conscripti, quoniam eo mise- 3
riarum venturus eram, vellem potius ab mea quam
ob maiorum [meorum] benificia posse [me] a vobis
auxilium petere, ac maxume deberi mihi benificia
a populo Romano, quibus non egerem; secundum
ea, si desideranda erant, uti debitis uterer. Sed 4

quoniam parum tuta per se ipsa probitas est, neque
mihi in manu fuit, Iugurtha qualis foret, ad vos
confugi, patres conscripti, quibus, quod [mihi] miser-
5 rumum est, cogor prius oneri quam usu esse. Ceteri
reges aut bello victi in amicitiam a vobis recepti
sunt, aut in suis dubiis rebus societatem vostram
adpetiverunt: familia nostra cum populo Romano
bello Carthaginiensi amicitiam instituit, quo tempore
6 magis fides eius quam fortuna petunda erat. Quorum
progeniem vos, patres conscripti, nolite pati [me
nepotem Masinissae] frustra a vobis auxilium petere.
7 Si ad inpetrandum nihil caussae haberem praeter
miserandam fortunam, quod paullo ante rex genere
fama atque copiis potens, nunc deformatus aerumnis,
inops, alienas opes expecto, tamen erat maiestatis
populi Romani prohibere iniuriam neque pati cuius-
8 quam regnum per scelus crescere. Verum ego eis
finibus eiectus sum, quos maioribus meis populus
Romanus dedit, unde pater et avus meus una vobis-
cum expulere Suphacem et Carthaginiensis. Vostra
benificia mihi erepta sunt, patres conscripti, vos in
mea iniuria despecti estis.
9 Eheu me miserum! Hucine, Micipsa pater, beni-
ficia tua evasere, ut, quem tu parem cum liberis
[tuis] regnique participem fecisti, is potissumum stir-
pis tuae extinctor sit? Numquam ergo familia nostra
quieta erit? semperne in sanguine ferro fuga ver-
10 sabimur? Dum Carthaginienses incolumes fuere,
iure omnia saeva patiebamur; hostes ab latere, vos
amici procul: spes omnis in armis erat. Postquam
illa pestis ex Africa eiecta est, laeti pacem agita-
bamus, quippe quis hostis nullus erat, nisi forte quem
11 vos iussissetis. Ecce autem ex inproviso Iugurtha,
intoleranda audacia, scelere atque superbia se
ecferens, fratre meo atque eodem propinquo suo
interfecto, primum regnum eius sceleris sui praedam
fecit, post, ubi me eisdem dolis non quit capere,

nihil minus quam vim aut bellum expectantem in
imperio vostro, sicuti videtis, extorrem patria, domo,
inopem et copertum miseriis effecit, ut ubivis tutius
quam in meo regno essem. Ego sic existumabam, 12
patres conscripti, uti praedicantem audiveram patrem
meum, qui vostram amicitiam diligenter colerent,
eos multum laboris suscipere, ceterum ex omnibus
maxume tutos esse. Quod in familia nostra fuit, 13
praestitit, uti in omnibus bellis adesset vobis: nos
uti per otium tuti simus, in vostra manu est, patres
conscripti.

Pater nos duos fratres reliquit; tertium Iugurtham 14
benificiis suis ratus est coniunctum nobis fore. Alter
eorum necatus est, alterius ipse ego manus inpias
vix effugi. Quid agam? aut quo potissumum infelix 15
accedam? Generis praesidia omnia extincta sunt;
pater, uti necesse erat, naturae concessit; fratri,
quem minume decuit, propinqus per scelus vitam
eripuit; adfinis, amicos, propinquos ceteros [meos]
alium alia clades oppressit: capti ab Iugurtha pars
in crucem acti, pars bestiis obiecti sunt; pauci, qui-
bus relicta anima est, clausi in tenebris cum mae-
rore atque luctu morte graviorem vitam exigunt.
Si omnia, quae aut amisi aut ex necessariis advorsa 16
facta sunt, incolumia manerent, tamen, siquid ex
inproviso mali accidisset, vos inplorarem, patres
conscripti, quibus pro magnitudine imperi ius et
iniurias omnis curae esse decet. Nunc vero exul 17
patria, domo, solus atque omnium honestarum rerum
egens, quo accedam aut quos adpellem? nationesne
an reges, qui omnes familiae nostrae ob vostram
amicitiam infesti sunt? An quoquam mihi adire
licet, ubi non maiorum meorum hostilia monumenta
pluruma sint? aut quisquam nostri misereri potest,
qui aliquando vobis hostis fuit? Postremo Masinissa 18
nos ita instituit, patres conscripti, nequem colere-
mus, nisi populum Romanum, ne societates neu foe-

dera nova acciperemus: abunde magna praesidia nobis
in vostra amicitia fore; si huic imperio fortuna muta-
19 retur, una occidendum nobis esse. Virtute ac deis vo-
lentibus magni estis et opulenti; omnia secunda et oboe-
dientia sunt: quo facilius sociorum iniurias curare licet.
20 Tantum illud vereor, nequos privata amicitia
Iugurthae parum cognita transvorsos agat, quos ego
audio maxuma ope niti, ambire fatigare vos singu-
los, nequid de absente, incognita caussa, statuatis;
fingere me verba et fugam simulare, cui licuerit in
21 regno manere. Quod utinam illum, cuius inpio faci-
nore in has miserias proiectus sum, eadem haec si-
mulantem videam, et aliquando aut apud vos aut
apud deos inmortalis rerum humanarum cura oriatur:
ne ille, qui nunc sceleribus suis ferox atque prae-
clarus est, omnibus malis excruciatus inpietatis in
parentem nostrum, fratris mei necis mearumque mi-
22 seriarum gravis poenas reddat. Iamiam frater, animo
meo carissume, quamquam tibi inmaturo, et unde
minume decuit, vita erepta est, tamen laetandum
magis quam dolendum puto casum tuum; non enim
23 regnum, sed fugam exilium egestatem, sed omnis
has quae me premunt aerumnas cum anima simul
amisisti. At ego infelix, in tanta mala praecipitatus
ex patrio regno, rerum humanarum spectaculum
praebeo, incertus quid agam, tuasne iniurias perse-
quar, ipse auxili egens, an regno consulam, cuius
vitae necisque potestas ex opibus alienis pendet.
24 Utinam emori fortunis meis honestus exitus esset,
neu iure contemptus viderer, si defessus malis in-
iuriae concessissem. Nunc neque vivere lubet, neque
mori licet sine dedecore.

25 Patres conscripti, per vos, per liberos atque
parentis vostros, per maiestatem populi Romani sub-
venite misero mihi: ite obviam iniuriae, nolite pati
regnum Numidiae, quod vostrum est, per scelus et
sanguinem familiae nostrae tabescere.

Postquam rex finem loquendi fecit, legati Iugur- 15
thae, largitione magis quam caussa freti, paucis re-
spondent: Hiempsalem ob saevitiam suam ab Numidis
interfectum; Adherbalem ultro bellum inferentem,
postquam superatus sit, queri, quod iniuriam facere
nequisset. Iugurtham ab senatu petere, ne se
alium putarent, ac Numantiae cognitus esset, neu
verba inimici ante facta sua ponerent. Deinde utri- 2
que curia egrediuntur. Senatus statim consulitur.
Fautores legatorum, praeterea [senatus] magna pars,
gratia depravata, Adherbalis dicta contemnere, Iugur-
thae virtutem extollere laudibus; gratia voce, deni-
que omnibus modis pro alieno scelere et flagitio,
sua quasi pro gloria, nitebantur. At contra pauci, 3
quibus bonum et aecum divitiis carius erat, sub-
veniundum Adherbali et Hiempsalis mortem severe
vindicandam censebant; sed ex omnibus maxume 4
Aemilius Scaurus, homo nobilis, inpiger factiosus,
avidus potentiae honoris, divitiarum, ceterum vitia
sua callide occultans. Is postquam videt regis lar- 5
gitionem famosam inpudentemque, veritus, quod in
tali re solet, ne polluta licentia invidiam accenderet,
animum a consueta lubidine continuit. Vicit tamen 16
in senatu pars illa, quae vero pretium aut gratiam
ante ferebat: decretum fit, uti decem legati regnum, 2
quod Micipsa obtinuerat, inter Iugurtham et Adher-
balem dividerent. Cuius legationis princeps fuit Lucius
Opimius, homo clarus et tum in senatu potens, quia
consul, Gaio Graccho et Marco Fulvio Flacco inter-
fectis, acerrume victoriam nobilitatis in plebem exer-
cuerat. Eum Iugurtha tametsi Romae in inimicis 3
habuerat, tamen adcuratissume recepit; dando et pol-
licitando multa perfecit, uti famae, fide, postremo
omnibus suis rebus commodum regis ante ferret. Reli- 4
quos legatos eadem via adgressus, plerosque capit;
paucis carior fides quam pecunia fuit. In divisione, 5
quae pars Numidiae Mauretaniam attingit, agro viris-

que opulentior, Iugurthae traditur; illam alteram
specie quam usu potiorem, quae portuosior et aedi-
ficiis magis exornata erat, Adherbal possedit.
17 Res postulare videtur Africae situm paucis ex-
ponere, et eas gentis, quibuscum nobis bellum aut
2 amicitia fuit, attingere. Sed quae loca et nationes
ob calorem aut asperitatem, item solitudines minus
frequentata sunt, de eis haud facile conpertum nar-
3 raverim; cetera quam paucissumis absolvam. In
divisione orbis terrae plerique in parte tertia Africam
posuere, pauci tantummodo Asiam et Europam esse,
4 sed Africam in Europa. Ea finis habet ab occidente
fretum nostri maris et Oceani, ab ortu solis declivem
latitudinem, quem locum Catabathmon incolae ad-
5 pellant. Mare saevum inportuosum; ager frugum
fertilis, bonus pecori, arbore infecundus; caelo terra-
6 que penuria aquarum. Genus hominum salubri cor-
pore, velox, patiens laborum; plerosque senectus
dissolvit, nisi qui ferro aut bestiis interiere; [nam
morbus haud saepe quemquam superat. Ad hoc] mali-
7 fici generis pluruma animalia. Sed qui mortales
initio Africam habuerint, quique postea accesserint,
aut quo modo inter se permixti sint, quamquam ab
ea fama quae plerosque obtinet divorsum [est], tamen
uti ex libris Punicis, qui regis Hiempsalis diceban-
tur, interpretatum nobis est, utique rem sese habere
cultores eius terrae putant, quam paucissumis dicam.
18 Ceterum fides eius rei penes auctores erit. Africam
initio habuere Gaetuli et Libues, asperi incultique,
quis cibus erat caro ferina atque humi pabulum, uti
2 pecoribus. Hi neque moribus, neque lege aut im-
perio cuiusquam regebantur; vagi palantes qua nox
3 coegerat sedes habebant. Sed postquam in Hispania
Hercules, sicuti Afri putant, interiit, exercitus eius,
conpositus ex variis gentibus, amisso duce ac pas-
sim multis sibi quisque imperium petentibus, brevi
4 dilabitur. Ex eo numero Medi Persae et Armeni,

navibus in Africam transvecti, proxumos nostro mari
locos occupavere. Sed Persae intra Oceanum magis, 5
eique alveos navium invorsos pro tuguriis habuere,
quia neque materia in agris neque ab Hispanis
emundi aut mutandi copia erat: mare magnum et 6
ignara lingua commercia prohibebant. Hi paullatim 7
per conubia Gaetulos secum miscuere; et quia saepe
temptantes agros alia, deinde alia loca petiverant,
semet ipsi Nomadas adpellavere. Ceterum adhuc 8
aedificia Numidarum agrestium, quae mapalia illi
vocant, oblonga, incurvis lateribus tecto, quasi na-
vium carinae sunt. Medi autem et Armeni acces- 9
sere Libues — nam hi propius mare Africum agi-
tabant, Gaetuli sub sole magis, haud procul ab
ardoribus —, eique mature oppida habuere; nam
freto divisi ab Hispania mutare res inter se insti-
tuerant. Nomen eorum paullatim Libues corrupere, 10
barbara lingua Mauros pro Medis adpellantes. Sed 11
res Persarum brevi adolevit; ac postea nomine
Numidae, propter multitudinem a parentibus digressi,
possedere ea loca, quae proxuma Carthagine Numi-
dia adpellatur. Deinde utrique alteris freti finitumos 12
armis aut metu sub imperium suum coegere, nomen
gloriamque sibi addidere, magis ei, qui ad nostrum
mare processerant, quia Libues quam Gaetuli minus
bellicosi. Denique Africae pars inferior pleraque
ab Numidis possessa est: victi omnes in gentem
nomenque imperantium concessere. Postea Phoenices, **19**
alii multitudinis domi minuendae gratia, pars im-
peri cupidine, sollicitata plebe et aliis novarum
rerum avidis, Hipponem Hadrumetum Leptim alias-
que urbis in ora marituma condidere, eaeque brevi
multum auctae, pars originibus suis praesidio, aliae
decori fuere. Nam de Carthagine silere melius puto 2
quam parum dicere, quoniam alio properare tempus
monet. Igitur ad Catabathmon, qui locus Aegyptum 3
ab Africa dividit, secundo mari prima Curene est,

colonia Theraeon, ac deinceps duae Syrtes, interque
eas Leptis, dein Philaenon arae, quem locum Aegyp-
tum vorsus finem imperi habuere Carthaginienses,
4 post aliae Punicae urbes. Cetera loca usque ad
Mauretaniam Numidae tenent; proxumi Hispania
5 Mauri sunt. Super Numidiam Gaetulos accepimus
6 partim in tuguriis, alios incultius vagos agitare, post
eos Aethiopas esse, dein loca exusta solis ardoribus.
7 Igitur bello Iugurthino pleraque ex Punicis oppida
et finis Carthaginiensium, quos novissume habuerant,
populus Romanus per magistratus administrabat,
Gaetulorum magna pars et Numidae usque ad flumen
Mulucham sub Iugurtha erant, Mauris omnibus rex
Bocchus imperitabat, praeter nomen cetera ignarus
populi Romani, itemque nobis neque bello neque
8 pace antea cognitus. De Africa et eius incolis ad
necessitudinem rei satis dictum.

20 Postquam diviso regno legati Africa decessere,
et Iugurtha contra timorem animi praemia sceleris
adeptum sese videt, certum ratus, quod ex amicis
apud Numantiam acceperat, omnia Romae venalia
esse, simul et illorum pollicitationibus accensus, quos
paullo ante muneribus expleverat, in regnum Ad-
2 herbalis animum intendit. Ipse acer bellicosus; at
is, quem petebat, quietus inbellis, placido ingenio
oportunus iniuriae, metuens magis quam metuendus.
3 Igitur ex inproviso finis eius cum magna manu in-
vadit, multos mortalis cum pecore atque alia praeda
capit, aedificia incendit, pleraque loca hostiliter cum
4 equitatu accedit, dein cum omni multitudine in reg-
num suum convortit, existumans dolore permotum
Adherbalem iniurias suas manu vindicaturum, eam-
5 que rem belli caussam fore. At ille, quod neque
se parem armis existumabat et amicitia populi Ro-
mani magis quam Numidis fretus erat, legatos ad
Iugurtham de iniuriis questum misit; qui tametsi
contumeliosa dicta rettulerant, prius tamen omnia

pati decrevit, quam bellum sumere, quia temptatum
antea secus cesserat. Neque eo magis cupido Iugur- 6
thae minuebatur, quippe qui totum eius regnum animo
iam invaserat. Itaque non, ut antea, cum praeda- 7
toria manu, sed magno exercitu conparato bellum
gerere coepit et aperte totius Numidiae imperium
petere. Ceterum qua pergebat, urbis agros vastare, 8
praedas agere; suis animum, hostibus terrorem augere.
Adherbal ubi intellegit eo processum, uti regnum **21**
aut relincundum esset aut armis retinendum, neces-
sario copias parat et Iugurthae obvius procedit. In- 2
terim haud longe a mari prope Cirtam oppidum
utriusque exercitus consedit, et quia die extremum
erat, proelium non inceptum. Sed ubi plerumque
noctis processit, obscuro etiamtum lumine, milites
Iugurthini, signo dato, castra hostium invadunt;
semisomnos partim, alios arma sumentis fugant fun-
duntque; Adherbal cum paucis equitibus Cirtam pro-
fugit, et ni multitudo togatorum fuisset, quae Nu-
midas insequentis moenibus prohibuit, uno die inter
duos reges coeptum atque patratum bellum foret.
Igitur Iugurtha oppidum circumsedit, vineis turribus- 3
que et machinis omnium generum expugnare adgre-
ditur, maxume festinans tempus legatorum ante capere,
quos ante proelium factum ab Adherbale Romam
missos audiverat.

Sed postquam senatus de bello eorum accepit, 4
tres adulescentes in Africam legantur, qui ambos
reges adeant, senati populique Romani verbis nun-
tient: Velle et censere, eos ab armis discedere, de
controversiis suis iure potius quam bello disceptare;
ita seque illisque dignum esse. Legati in Africam **22**
maturantes veniunt, eo magis, quod Romae, dum
proficisci parant, de proelio facto et oppugnatione
Cirtae audiebatur; sed is rumor clemens erat. Quo- 2
rum Iugurtha accepta oratione respondit: Sibi neque
maius quicquam neque carius auctoritate senati esse;

ab adulescentia ita [se] enisum, ut ab optumo quoque
probaretur, virtute, non malitia Publio Scipioni,
summo viro, placuisse, ob easdem artis ab Micipsa,
non paenuria liberorum, in regnum adoptatum esse;
3 ceterum quo plura bene atque strenue fecisset, eo
4 animum suum iniuriam minus tolerare: Adherbalem
dolis vitae suae insidiatum, quod ubi conperisset,
sceleri eius obviam isse; populum Romanum neque
recte neque pro bono facturum, si ab iure gentium
sese prohibuerit; postremo de omnibus rebus legatos
5 Romam brevi missurum. Ita utrique digrediuntur.
Adherbalis adpellandi copia non fuit.

23 Iugurtha ubi eos Africa decessisse ratus est, ne-
que propter loci naturam Cirtam armis expugnare
potest, vallo atque fossa moenia circumdat, turris
extruit easque praesidiis firmat, praeterea dies noc-
tisque aut per vim aut dolis temptare, defensoribus
moenium praemia modo, modo formidinem ostentare,
suos hortando ad virtutem arrigere, prorsus intentus
2 cuncta parare. Adherbal ubi intellegit, omnis suas
fortunas in extremo sitas, hostem infestum, auxili
spem nullam, paenuria rerum necessariarum bellum
trahi non posse, ex eis, qui una Cirtam profugerant,
duos maxume inpigros delegit; eos multa pollicendo
ac miserando casum suum confirmat, uti per hostium
munitiones noctu ad proxumum mare, dein Romam
24 pergerent. Numidae paucis diebus iussa efficiunt;
litterae Adherbalis in senatu recitatae, quarum sen-
tentia haec fuit·

2 'Non mea culpa saepe [ad] vos oratum mitto, pa-
tres conscripti, sed vis Iugurthae subigit, quem tanta
lubido extinguendi me invasit, ut neque vos neque
deos inmortalis in animo habeat, sanguinem meum
3 quam omnia malit. Itaque quintum iam mensem
socius et amicus populi Romani armis obsessus te-
neor, neque mihi Micipsae patris [mei] benificia
neque vostra decreta auxiliantur; ferro an fame acrius

urguear incertus sum. Plura de Iugurtha scribere 4
dehortatur me fortuna mea; et iam antea expertus
sum, parum fidei miseris esse. Nisi tamen intellego, 5
illum supra quam ego sum petere, neque simul ami-
citiam vostram et regnum meum sperare. Vtrum
gravius existumet, nemini occultum est. Nam initio 6
occidit Hiempsalem, fratrem meum, dein patrio regno
me expulit: quae sane fuerint nostrae iniuriae, nihil
ad vos. Verum nunc vostrum regnum armis tenet, 7
me, quem vos imperatorem Numidis posuistis, clau-
sum obsidet; legatorum verba quanti fecerit, pericula
mea declarant: quid est relicum nisi vostra vis, quo 8
moveri possit? Nam ego quidem vellem, et haec, 9
quae scribo, et illa, quae antea in senatu questus
sum, vana forent potius, quam miseria mea fidem
verbis faceret. Sed quoniam eo natus sum, ut Iugur- 10
thae scelerum ostentui essem, non iam mortem neque
aerumnas, tantummodo inimici imperium et cruciatus
corporis deprecor. Regno Numidiae, quod vostrum
est, uti lubet, consulite: me [ex] manibus inpiis eri-
pite per maiestatem imperi, per amicitiae fidem, si
ulla apud vos memoria remanet avi mei Masinissae.'

His litteris recitatis fuere, qui exercitum in Afri- 25
cam mittundum censerent, et quam primum Adher-
bali subveniundum; de Iugurtha interim uti con-
suleretur, quoniam legatis non paruisset. Sed ab 2
eisdem illis regis fautoribus summa ope enisum, ne
tale decretum fieret. Ita bonum publicum, uti in 3
plerisque negotiis solet, privata gratia devictum.
Legantur tamen in Africam maiores natu, nobiles, 4
amplis honoribus usi; in quis fuit Marcus Scaurus,
de quo supra memoravimus, consularis et tum in
senatu princeps. Ei, quod res in invidia erat, simul 5
et ab Numidis obsecrati, triduo navim ascendere,
dein brevi Vticam adpulsi litteras ad Iugurtham mit-
tunt, quam ocissume ad provinciam accedat, seque
ad eum ab senatu missos. Ille ubi accepit, homines 6

claros, quorum auctoritatem Romae pollere audiverat,
contra inceptum suum venisse, primo commotus,
7 metu atque lubidine divorsus agitabatur: timebat
iram senati, ni paruisset legatis; porro animus cupi-
8 dine caecus ad inceptum scelus rapiebat. Vicit tamen
9 in avido ingenio pravum consilium. Igitur, exercitu
circumdato, summa vi Cirtam inrumpere nititur, ma-
xume sperans, diducta manu hostium, aut vi aut
10 dolis sese casum victoriae inventurum. Quod ubi
secus procedit, neque quod intenderat efficere potest,
ut prius quam legatos conveniret Adherbalis poti-
retur, ne amplius morando Scaurum, quem pluru-
mum metuebat, incenderet, cum paucis equitibus in
11 provinciam venit. Ac tametsi senati verbis graves
minae nuntiabantur, quod ab oppugnatione non de-
sisteret, multa tamen oratione consumpta, legati
frustra discessere.

26 Ea postquam Cirtae audita sunt, Italici, quorum
virtute moenia defensabantur, confisi, deditione facta,
propter magnitudinem populi Romani inviolatos sese
fore, Adherbali suadent, uti seque et oppidum Iu-
gurthae tradat, tantum ab eo vitam paciscatur: de
2 ceteris, senatui curae fore. At ille, tametsi omnia
potiora fide Iugurthae rebatur, tamen quia penes
eosdem, si advorsaretur, cogendi potestas erat, ita,
3 uti censuerant Italici, deditionem facit. Iugurtha in
primis Adherbalem excruciatum necat, deinde omnis
puberes Numidas atque negotiatores promiscue, uti
quisque armatis obvius fuerat, interficit.

27 Quod postquam Romae cognitum est et res in
senatu agitari coepta, eidem illi ministri regis inter-
pellando ac saepe gratia interdum iurgiis trahendo
2 tempus atrocitatem facti leniebant. Ac ni Gaius
Memmius, tribunus plebis designatus, vir acer et
infestus potentiae nobilitatis, populum Romanum
edocuisset, id agi, ut per paucos factiosos Iugurthae
scelus condonaretur, profecto omnis invidia prola-

tandis consultationibus dilapsa foret: tanta vis gratiae
atque pecuniae regis erat. Sed ubi senatus delicti 3
conscientia populum timet, lege Sempronia provin-
ciae futuris consulibus Numidia atque Italia decretae;
consules declarati Publius Scipio Nasica, Lucius 4
Bestia Calpurnius: Calpurnio Numidia, Scipioni Ita-
lia obvenit. Deinde exercitus, qui in Africam por- 5
taretur, scribitur, stipendium aliaque, quae bello
usu forent, decernuntur.

At Iugurtha, contra spem nuntio accepto, quippe **28**
cui Romae omnia venum ire in animo haeserat, filium
et cum eo duos familiaris ad senatum legatos mittit,
eisque, ut illis quos Hiempsale interfecto miserat,
praecipit, omnis mortalis pecunia adgrediantur. Qui 2
postquam Romam adventabant, senatus a Bestia
consultus est, placeretne legatos Iugurthae recipi
moenibus; eique decrevere, nisi regnum ipsumque
deditum venissent, uti in diebus proxumis decem
Italia decederent. Consul Numidis ex senati decreto 3
nuntiari iubet; ita infectis rebus illi domum discedunt.

Interim Calpurnius parato exercitu legat sibi ho- 4
mines nobilis factiosos, quorum auctoritate quae de-
liquisset munita fore sperabat: in quis fuit Scaurus,
cuius de natura et habitu supra memoravimus. Nam 5
in consule nostro multae bonaeque artes animi et
corporis erant, quas omnis avaritia praepediebat:
patiens laborum, acri ingenio, satis providens, belli
haud ignarus, firmissumus contra pericula et insidias.
Sed legiones per Italiam Regium atque inde Siciliam, 6
porro ex Sicilia in Africam transvectae. Igitur Cal- 7
purnius initio paratis commeatibus acriter Numidiam
ingressus est multosque mortalis et urbis aliquot pug-
nando cepit. Sed ubi Iugurtha per legatos pecunia **29**
temptare bellique, quod administrabat, asperitatem
ostendere coepit, animus aeger avaritia facile con-
vorsus est. Ceterum socius et administer omnium 2
consiliorum adsumitur Scaurus, qui tametsi a prin-

cipio, plerisque ex factione eius corruptis, acerrume
regem inpugnaverat, tamen magnitudine pecuniae
3 a bono honestoque in pravum abstractus est. Sed
Iugurtha primo tantummodo belli moram redimebat,
existumans, sese aliquid interim Romae pretio aut
gratia effecturum; postea vero quam participem ne-
goti Scaurum accepit, in maxumam spem adductus
recuperandae pacis, statuit cum eis de omnibus pac-
4 tionibus praesens agere. Ceterum interea fidei caussa
mittitur a consule Sextius quaestor in oppidum Iu-
gurthae Vagam; cuius rei species erat acceptio fru-
menti, quod Calpurnius palam legatis imperaverat,
5 quoniam deditionis mora indutiae agitabantur. Igitur
rex, uti constituerat, in castra venit, ac, pauca
praesenti consilio locutus de invidia facti sui atque
uti in deditionem acciperetur, reliqua cum Bestia
et Scauro secreta transigit; dein postero die quasi
per saturam sententiis exquisitis in deditionem acci-
6 pitur. Sed, uti pro consilio imperatum erat, elephanti
triginta, pecus atque equi multi cum parvo argenti
7 pondere quaestori traduntur. Calpurnius Romam ad
magistratus rogandos proficiscitur. In Numidia et
exercitu nostro pax agitabatur.

30 Postquam res in Africa gestas, quoque modo
actae forent, fama divolgavit, Romae per omnis locos
et conventus de facto consulis agitari. Apud plebem
gravis invidia, patres solliciti erant; probarentne
tantum flagitium, an decretum consulis subvorterent,
2 parum constabat. Ac maxume eos potentia Scauri,
quod is auctor et socius Bestiae ferebatur, a vero
3 bonoque inpediebat. Ac Gaius Memmius, cuius de
libertate ingeni et odio potentiae nobilitatis supra
diximus, inter dubitationem et moras senati con-
tionibus populum ad vindicandum hortari, monere ne
rem publicam ne libertatem suam desererent, multa
superba et crudelia facinora nobilitatis ostendere:
prorsus intentus omni modo plebis animum accendebat.

Sed quoniam ea tempestate Romae Memmi facun- 4
dia clara pollensque fuit, decere existumavi, unam
ex tam multis orationem eius perscribere, ac potis-
sumum ea dicam, quae in contione post reditum
Bestiae huiusce modi verbis disseruit:

'Multa me dehortantur a vobis, Quirites, ni stu- 31
dium rei publicae omnia superet, opes factionis,
vostra patientia, ius nullum, ac maxume, quod in-
nocentiae plus periculi quam honoris est. Nam illa 2
quidem piget dicere, his annis quindecim quam ludibrio
fueritis superbiae paucorum, quam foede quamque
inulti perierint vostri defensores, ut vobis animus
ab ignavia atque socordia corruptus sit, qui ne nunc
quidem, obnoxiis inimicis, exsurgitis, atque etiam- 3
nunc timetis eos, quibus decet terrori esse. Sed 4
quamquam haec talia sunt, tamen obviam ire poten-
tiae factionis animus subigit. Certe ego libertatem, 5
quae mihi a parente meo tradita est, experiar; verum
id frustra an ob rem faciam, in vostra manu situm
est, Quirites.

Neque ego vos hortor, quod saepe maiores vostri 6
fecere, uti contra iniurias armati eatis. Nihil vi,
nihil secessione opus [est]: necesse est suomet ipsi
more praecipites eant. Occiso Tiberio Graccho, quem 7
regnum parare aiebant, in plebem Romanam quaes-
tiones habitae sunt; post Gai Gracchi et Marci Fulvi
caedem item vostri ordinis multi mortales in carcere
necati sunt: utriusque cladis non lex, verum lubido
eorum finem fecit. Sed sane fuerit regni paratio 8
plebi sua restituere; quidquid sine sanguine civium
ulcisci nequitur, iure factum sit. Superioribus annis 9
taciti indignabamini aerarium expilari, reges et po-
pulos liberos paucis nobilibus vectigal pendere, penes
eosdem et summam gloriam et maxumas divitias
esse: tamen haec talia facinora inpune suscepisse
parum habuere, itaque postremo leges maiestas vostra,
divina et humana omnia hostibus tradita sunt. Ne- 10

que eos, qui ea fecere, pudet aut paenitet, sed in-
cedunt per ora vostra magnifici, sacerdotia et con-
sulatus, pars triumphos suos ostentantes, proinde
11 quasi ea honori, non praedae habeant. Servi aere
parati iniusta imperia dominorum non perferunt: vos,
Quirites, imperio nati, aequo animo servitutem tole-
12 ratis. At qui sunt ei, qui rem publicam occupavere?
Homines sceleratissumi, cruentis manibus inmani
avaritia, nocentissumi et eidem superbissumi, qui-
bus fides decus pietas, postremo honesta atque in-
13 honesta omnia quaestui sunt. Pars eorum occidisse
tribunos plebis, alii quaestiones iniustas, plerique
14 caedem in vos fecisse pro munimento habent. Ita
quam quisque pessume fecit, tam maxume tutus est;
metum ab scelere suo ad ignaviam vostram trans-
tulere; quos omnis eadem cupere, eadem odisse
15 [eadem metuere] in unum coegit. Sed haec inter
16 bonos amicitia, inter malos factio est. Quod si tam
vos libertatis curam haberetis, quam illi ad domi-
nationem accensi sunt, profecto neque res publica,
sicuti nunc, vastaretur, et benificia vostra penes
17 optumos, non audacissumos forent. Maiores vostri
parandi iuris et maiestatis constituendae gratia bis
per secessionem armati Aventinum occupavere, vos
pro libertate, quam ab illis accepistis, nonne summa
ope nitemini? atque eo vehementius, quo maius de-
decus est parta amittere, quam omnino non paravisse.
18 Dicet aliquis: Quid igitur censes? Vindicandum
in eos, qui hosti prodidere rem publicam? Non
manu neque vi, quod magis vos fecisse quam illis
accidisse indignum est, verum quaestionibus et in-
19 dicio ipsius Iugurthae: qui si dediticius est, profecto
iussis vostris oboediens erit; sin ea contemnit, scilicet
existumabitis, qualis illa pax aut deditio sit, ex qua
ad Iugurtham scelerum inpunitas, ad paucos poten-
tis maxumae divitiae, ad rem publicam damna atque
20 dedecora pervenerint; nisi forte nondum etiam vos

dominationis eorum satietas tenet, et illa quam haec
tempora magis placent, cum regna provinciae, leges
iura iudicia, bella atque paces, postremo divina et
humana omnia penes paucos erant, vos autem, hoc
est populus Romanus, invicti ab hostibus, impera-
tores omnium gentium, satis habebatis animam reti-
nere; nam servitutem quidem quis vostrum recusare
audebat? Atque ego, tametsi viro flagitiosissumum 21
existumo inpune iniuriam accepisse, tamen vos ho-
minibus sceleratissumis ignoscere, quoniam cives sunt,
aequo animo paterer, ni misericordia in pernitiem
casura esset. Nam et illis, quantum inportunitatis ha- 22
bent, parum est inpune male fecisse, nisi deinde faciundi
licentia eripitur, et vobis aeterna sollicitudo remanebit,
cum intellegetis aut serviundum esse aut per manus
libertatem retinendam. Nam fidei quidem aut concor- 23
diae quae spes est? dominari illi volunt, vos liberi
esse; facere illi iniurias, vos prohibere; postremo sociis
vostris veluti hostibus, hostibus pro sociis utuntur: po- 24
testne in tam divorsis mentibus pax aut amicitia esse?

Quare moneo hortorque vos, ne tantum scelus 25
inpunitum amittatis. Non peculatus aerari factus
est, neque per vim sociis ereptae pecuniae, quae
quamquam gravia sunt, tamen consuetudine iam pro
nihilo habentur: hosti acerrumo prodita senati auc-
toritas, proditum imperium vostrum; domi militiae-
que res publica venalis fuit. Quae nisi quaesita 26
erunt, nisi vindicatum in noxios, quid erit relicum,
nisi ut illis, qui ea fecere, oboedientes vivamus?
Nam inpune quae lubet facere, id est regem esse.
Neque ego vos, Quirites, hortor, ut malitis civis 27
vostros perperam quam recte fecisse, sed ne ignos-
cendo malis bonos perditum eatis. Ad hoc in re 28
publica multo praestat benifici quam malifici in-
memorem esse; bonus tantummodo segnior fit ubi
neglegas, at malus inprobior. Ad hoc si iniuriae 29
non sint, haud saepe auxili egeas.'

32 Haec atque alia huiusce modi saepe dicundo
Memmius populo persuadet, uti Lucius Cassius, qui
tum praetor erat, ad Iugurtham mitteretur, eumque
interposita fide publica Romam duceret, quo facilius
indicio regis Scauri et reliquorum, quos pecuniae
captae accersebant, delicta patefierent.
2 Dum haec Romae geruntur, qui in Numidia
relicti a Bestia exercitui praeerant, secuti morem
imperatoris sui pluruma et flagitiosissuma facinora
3 fecere: fuere, qui auro corrupti elephantos Iugurthae
traderent, alii perfugas vendere, pars ex pacatis
4 praedas agebant: tanta vis avaritiae animos eorum
veluti tabes invaserat.
5 At Cassius, perlata rogatione a Gaio Memmio
ac perculsa omni nobilitate, ad Iugurtham proficis-
citur, eique timido et ex conscientia diffidenti rebus
suis persuadet, quoniam se populo Romano dedisset,
ne vim quam misericordiam eius experiri mallet.
Privatim praeterea fidem suam interponit, quam ille
non minoris quam publicam ducebat: talis ea tempes-
33 tate fama de Cassio erat. Igitur Iugurtha contra decus
regium cultu quam maxume miserabili cum Cassio Ro-
2 mam venit. Ac tametsi in ipso magna vis animi erat,
confirmatus ab omnibus, quorum potentia aut scelere
cuncta ea gesserat, quae supra diximus, Gaium Bae-
bium tribunum plebis magna mercede parat, cuius in-
potentia contra ius et iniurias omnis munitus foret.
3 At Gaius Memmius advocata contione, quamquam regi
infesta plebes erat et pars in vincula duci iubebat,
pars, ni socios sceleris sui aperiret, more maiorum
de hoste supplicium sumi, dignitati quam irae magis
consulens sedare motus et animos eorum mollire,
postremo confirmare, fidem publicam per sese in-
violatam fore. Post, ubi silentium coepit, producto
4 Iugurtha, verba facit, Romae Numidiaeque facinora
eius memorat, scelera in patrem fratresque ostendit;
quibus iuvantibus quibusque ministris ea egerit, quam-

quam intellegat populus Romanus, tamen velle mani-
festa magis ex illo habere; si verum aperiat, in fide
et clementia populi Romani magnam spem illi sitam:
sin reticeat, non sociis saluti fore, sed se suasque
spes corrupturum. Deinde, ubi Memmius dicundi 34
finem fecit, et Iugurtha respondere iussus est, Gaius
Baebius tribunus plebis quem pecunia corruptum supra
diximus, regem tacere iubet, ac tametsi multitudo,
quae in contione aderat, vehementer accensa, terre-
bat eum clamore voltu, saepe inpetu atque aliis
omnibus quae ira fieri amat, vicit tamen inpudentia.
Ita populus ludibrio habitus ex contione discedit; 2
Iugurthae Bestiaeque et ceteris, quos illa quaestio
exagitabat, animi augescunt.

Erat ea tempestate Romae Numida quidam, no- 35
mine Massiva, Gulussae filius, Masinissae nepos,
qui, quia in dissensione regum Iugurthae advorsus
fuerat, dedita Cirta et Adherbale interfecto profu-
gus ex Africa abierat. Huic Spurius Albinus, qui 2
proxumo anno post Bestiam cum Quinto Minucio
Rufo consulatum gerebat, persuadet, quoniam ex
stirpe Masinissae sit, Iugurthamque ob scelera in-
vidia cum metu urgueat, regnum Numidiae ab senatu
petat. Avidus consul belli gerundi movere quam 3
senescere omnia malebat; ipsi provincia Numidia,
Minucio Macedonia evenerat. Quae postquam Mas- 4
siva agitare coepit, neque Iugurthae in amicis satis
praesidi est, quod eorum alium conscientia, alium
mala fama et timor inpediebat, Bomilcari, proxumo
ac maxume fido sibi, imperat, pretio, sicuti multa
confecerat, insidiatores Massivae paret, ac maxume
occulte, sin id parum procedat, quovis modo Numi-
dam interficiat. Bomilcar mature regis mandata 5
exequitur, et per homines talis negoti artifices iti-
nera egressusque eius, postremo loca atque tempora
cuncta explorat; deinde, ubi res postulabat, insidias
tendit. Igitur unus ex eo numero, qui ad caedem 6

parati erant, paullo inconsultius Massivam adgreditur;
illum obtruncat, sed ipse deprehensus, multis hor-
tantibus et in primis Albino consule, indicium pro-
7 fitetur. Fit reus magis ex aequo bonoque, quam
ex iure gentium Bomilcar, comes eius, qui Romam
8 fide publica venerat. At Iugurtha, manufestus tanti
sceleris, non prius omisit contra verum niti, quam
animum advortit, supra gratiam atque pecuniam suam
9 invidiam facti esse. Igitur, quamquam in priori
actione ex amicis quinquaginta vadis dederat, regno
magis quam vadibus consulens clam in Numidiam
Bomilcarem dimittit, veritus, ne reliquos popularis
metus invaderet parendi sibi, si de illo supplicium
10 sumptum foret. Et ipse paucis diebus eodem pro-
fectus est, iussus a senatu Italia decedere. Sed post-
quam Roma egressus est, fertur saepe eo tacitus
respiciens postremo dixisse: 'O urbem venalem et
mature perituram, si emptorem invenerit.'

36 Interim Albinus renovato bello commeatum sti-
pendium, aliaque quae militibus usu forent, maturat
in Africam portare; ac statim ipse profectus, ut ante
comitia, quod tempus haud longe aberat, armis aut
2 deditione aut quovis modo bellum conficeret. At
contra Iugurtha trahere omnia et alias, deinde alias
morae caussas facere; polliceri deditionem ac deinde
metum simulare, cedere instanti et paullo post, ne
sui diffiderent, instare: ita belli modo, modo pacis
3 mora consulem ludificari. Ac fuere, qui tum Albi-
num haud ignarum consili regis existumarent, neque
ex tanta properantia tam facile tractum bellum so-
4 cordia magis quam dolo crederent. Sed postquam
dilapso tempore comitiorum dies adventabat, Albinus,
Aulo fratre in castris pro praetore relicto, Romam
decessit.

37 Ea tempestate Romae seditionibus tribuniciis atro-
2 citer res publica agitabatur. Publius Lucullus et
Lucius Annius, tribuni plebis, resistentibus collegis

continuare magistratum nitebantur, quae dissensio
totius anni comitia inpediebat. Ea mora in spem 3
adductus Aulus, quem pro praetore in castris relic-
tum supra diximus, aut conficiundi belli aut terrore
exercitus ab rege pecuniae capiundae, milites mense
Ianuario ex hibernis in expeditionem evocat, mag-
nisque itineribus, hieme aspera, pervenit ad oppidum
Suthul, ubi regis thesauri erant. Quod quamquam 4
et saevitia temporis et oportunitate loci neque capi,
neque obsideri poterat — nam circum murum, situm
in praerupti montis extremo, planities limosa hieman-
tibus aquis paludem fecerat —, tamen aut simulandi
gratia, quo regi formidinem adderet, aut cupidine
caecus ob thesauros oppidi potiundi, vineas agere,
aggerem iacere, aliaque quae incepto usu forent
properare. At Iugurtha, cognita vanitate atque in- 38
peritia legati, subdolus eius augere amentiam, missi-
tare supplicantis legatos, ipse quasi vitabundus per
saltuosa loca et tramites exercitum ductare. Denique 2
Aulum spe pactionis perpulit, uti relicto Suthule in
abditas regiones sese veluti cedentem insequeretur
[ita delicta occultiora fuere]; interea per homines cal- 3
lidos diu noctuque exercitum temptabat, centurionis
ducesque turmarum partim uti transfugerent cor-
rumpere, alii signo dato locum uti desererent: quae 4
postquam ex sententia instruit, intempesta nocte de
inproviso multitudine Numidarum Auli castra circum-
venit. Milites Romani, perculsi tumultu insolito, 5
arma capere alii, alii se abdere, pars territos confir-
mare, trepidare omnibus locis; vis magna hostium,
caelum nocte atque nubibus obscuratum, periculum
anceps: postremo fugere an manere tutius foret, in
incerto erat. Sed ex eo numero, quos paullo ante 6
corruptos diximus, cohors una Ligurum cum duabus
turmis Thraecum et paucis gregariis militibus trans-
iere ad regem, et centurio primi pili tertiae legionis
per munitionem, quam uti defenderet acceperat,

locum hostibus introeundi dedit, eaque Numidae
7 cuncti inrupere. Nostri foeda fuga, plerique abiectis
8 armis, proxumum collem occupavere. Nox atque
praeda castrorum hostis, quo minus victoria uteren-
9 tur, remorata sunt. Dein Iugurtha postero die cum
Aulo in colloquio verba facit: tametsi ipsum cum
exercitu fame et ferro clausum tenet, tamen se
memorem humanarum rerum, si secum foedus face-
ret, incolumis omnis sub iugum missurum; praeterea
10 uti diebus decem Numidia decederet. Quae quam-
quam gravia et flagiti plena erant, tamen, quia
mortis metu mutabantur, sicuti regi lubuerat, pax
convenit.

39 Sed ubi ea Romae conperta sunt, metus atque
maeror civitatem invasere. Pars dolere pro gloria
imperi, pars insolita rerum bellicarum timere liber-
tati: Aulo omnes infesti, ac maxume, qui bello saepe
praeclari fuerant, quod armatus dedecore potius quam
2 manu salutem quaesiverat. Ob ea consul Albinus
ex delicto fratris invidiam ac deinde periculum ti-
mens, senatum de foedere consulebat, et tamen in-
terim exercitui supplementum scribere, ab sociis et
nomine Latino auxilia accersere, denique omnibus
3 modis festinare. Senatus ita uti par fuerat decernit,
suo atque populi iniussu nullum potuisse foedus fieri.
4 Consul inpeditus a tribunis plebis, ne, quas para-
verat copias, secum portaret, paucis diebus in Afri-
cam proficiscitur; nam omnis exercitus, uti con-
venerat Numidia deductus, in provincia hiemabat.
5 Postquam eo venit, quamquam persequi Iugurtham
et mederi fraternae invidiae animo ardebat, cognitis
militibus, quos praeter fugam, soluto imperio, licen-
tia atque lascivia corruperat, ex copia rerum statuit
sibi nihil agitandum.

40 Interim Romae Gaius Mamilius Limetanus tri-
bunus plebis rogationem ad populum promulgat, uti
quaereretur in eos, quorum consilio Iugurtha senati

decreta neglegisset, quique ab eo in legationibus
aut imperiis pecunias accepissent, qui elephantos
quique perfugas tradidissent, item qui de pace aut
bello cum hostibus pactiones fecissent. Huic roga- 2
tioni partim conscii sibi, alii ex partium invidia
pericula metuentes, quoniam aperte resistere non
poterant, quin illa et alia talia placere sibi fateren-
tur, occulte per amicos ac maxume per homines
nominis Latini et socios Italicos inpedimenta para-
bant. Sed plebes incredibile memoratu est quam 3
intenta fuerit quantaque vi rogationem iusserit de-
creverit voluerit, magis odio nobilitatis cui mala
illa parabantur, quam cura rei publicae: tanta lubido
in partibus erat. Igitur ceteris metu perculsis, Mar- 4
cus Scaurus, quem legatum Bestiae fuisse supra
docuimus, inter laetitiam plebis et suorum fugam,
trepida etiamtum civitate, cum ex Mamili rogatione
tres quaesitores rogarentur, effecerat, ut ipse in eo
numero crearetur. Sed quaestio exercita aspere vio- 5
lenterque ex rumore et lubidine plebis; ut saepe
nobilitatem, sic ea tempestate plebem ex secundis
rebus insolentia ceperat.

Ceterum mos partium popularium et senati factio- **41**
num, ac deinde omnium malarum artium paucis ante
annis Romae ortus est, otio atque abundantia earum
rerum, quae prima mortales ducunt. Nam ante 2
Carthaginem deletam populus et senatus Romanus
placide modesteque inter se rem publicam tractabant,
neque gloriae neque dominationis certamen inter
civis erat: metus hostilis in bonis artibus civitatem
retinebat. Sed ubi illa formido mentibus decessit, 3
scilicet ea, quae res secundae amant, lascivia atque
superbia incessere. Ita, quod in advorsis rebus op- 4
taverant otium, postquam adepti sunt, asperius acer-
biusque fuit; namque coepere nobilitas dignitatem, 5
populus libertatem in lubidinem vortere, sibi quis-
que ducere trahere rapere: ita omnia in duas

partis abstracta sunt, res publica, quae media fuerat,
6 dilacerata. Ceterum nobilitas factione magis polle-
bat, plebis vis soluta atque dispersa in multitudine
7 minus poterat. Paucorum arbitrio belli domique
agitabatur; penes eosdem aerarium provinciae magi-
stratus, gloriae triumphique erant — populus militia
atque inopia urguebatur; praedas bellicas impera-
8 tores cum paucis diripiebant — interea parentes aut
parvi liberi militum, uti quisque potentiori confinis
9 erat, sedibus pellebantur. Ita cum potentia avaritia
sine modo modestiaque invadere, polluere et vastare
omnia, nihil pensi neque sancti habere, quoad semet
10 ipsa praecipitavit. Nam ubi primum ex nobilitate
reperti sunt, qui veram gloriam iniustae potentiae
anteponerent, moveri civitas et dissensio civilis quasi
42 permixtio terrae oriri coepit. Nam postquam Tibe-
rius et Gaius Gracchus, quorum maiores Punico
atque aliis bellis multum rei publicae addiderant,
vindicare plebem in libertatem et paucorum scelera
patefacere coepere, nobilitas noxia atque eo perculsa,
modo per socios ac nomen Latinum, interdum per
equites Romanos, quos spes societatis a plebe dimo-
verat, Gracchorum actionibus obviam ierat, et primo
Tiberium, dein paucos post annos eadem ingredien-
tem Gaium, tribunum alterum, alterum triumvirum
coloniis deducundis, cum Marco Fulvio Flacco ferro
2 necaverat. Et sane Gracchis cupidine victoriae haud
3 satis moderatus animus fuit: sed bono vinci satius
4 est, quam malo more iniuriam vincere. Igitur ea
victoria nobilitas ex lubidine sua usa multos mor-
talis ferro aut fuga extinxit, plusque in relicum
sibi timoris quam potentiae addidit. Quae res
plerumque magnas civitatis pessum dedit, dum
alteri alteros vincere quovis modo et victos acer-
bius ulcisci volunt. Sed de studiis partium et
omnis civitatis moribus si singulatim aut pro mag-
5 nitudine parem disserere, tempus quam res matu-

rius me deseret. Quam ob rem ad inceptum
redeo.
Post Auli foedus exercitusque nostri foedam fu- 43
gam Quintus Metellus et Marcus Silanus, consules
designati, provincias inter se partiverant, Metelloque
Numidia evenerat, acri viro et quamquam advorso
populi partium, fama tamen aequabili et inviolata.
Is ubi primum magistratum ingressus est, alia om- 2
nia sibi cum collega ratus, ad bellum, quod gesturus
erat, animum intendit. Igitur diffidens veteri exer- 3
citui, milites scribere, praesidia undique accersere;
arma tela equos et cetera instrumenta militiae
parare, ad hoc commeatum adfatim: denique omnia,
quae in bello vario et multarum rerum egenti usu
esse solent. Ceterum ad ea patranda senati auc- 4
toritate socii nomenque Latinum, et reges ultro
auxilia mittundo, postremo omnis civitas summo
studio adnitebatur. Itaque ex sententia omnibus 5
rebus paratis conpositisque, in Numidiam proficis-
citur, magna spe civium, cum propter artis bonas
tum maxume, quod advorsum divitias invictum ani-
mum gerebat, et avaritia magistratuum ante id tem-
pus in Numidia nostrae opes contusae hostiumque
auctae erant.
Sed ubi in Africam venit, exercitus ei traditur 44
a Spurio Albino pro consule iners inbellis, neque
periculi neque laboris patiens, lingua quam manu
promptior, praedator ex sociis et ipse praeda hostium
sine imperio et modestia habitus. Ita imperatori 2
novo plus ex malis moribus sollicitudinis, quam ex
copia militum auxili aut spei bonae accedebat. Sta- 3
tuit tamen Metellus, quamquam et aestivorum tempus
comitiorum mora inminuerat, et expectatione even-
tus civium animos intentos putabat, non prius bellum
attingere quam maiorum disciplina milites laborare
coegisset. Nam Albinus, Auli fratris exercitusque clade 4
perculsus, postquam decreverat non egredi provincia,

quantum temporis aestivorum in imperio fuit, ple-
rumque milites stativis castris habebat, nisi cum odos
5 aut pabuli egestas locum mutare subegerat. Sed
neque muniebantur ea, neque more militari vigiliae
deducebantur; uti cuique lubebat, ab signis aberat;
lixae permixti cum militibus diu noctuque vagaban-
tur; palantes agros vastare, villas expugnare, pecoris
et mancipiorum praedas certantes agere, eaque mu-
tare cum mercatoribus vino advecticio et aliis talibus;
praeterea frumentum publice datum vendere, panem
in dies mercari: postremo quaecumque dici aut fingi
queunt ignaviae luxuriaeque probra, ea in illo exer-
45 citu cuncta fuere et alia amplius. Sed in ea diffi-
cultate Metellum non minus quam in rebus hostilibus
magnum et sapientem virum fuisse conperior, tanta
temperantia inter ambitionem saevitiamque modera-
2 tum; namque edicto primum adiumenta ignaviae
sustulisse, ne quisquam in castris panem aut quem
alium coctum cibum venderet, ne lixae exercitum
sequerentur, ne miles gregarius in castris neve in
agmine servum aut iumentum haberet; ceteris arte
modum statuisse. Praeterea transvorsis itineribus
cotidie castra movere, iuxta ac si hostes adessent
vallo atque fossa munire, vigilias crebras ponere et
eas ipse cum legatis circumire; item in agmine in
primis modo, modo in postremis, saepe in medio
adesse, ne quisquam ordine egrederetur, uti cum
signis frequentes incederent, miles cibum et arma
3 portaret. Ita prohibendo a delictis magis quam vin-
dicando exercitum brevi confirmavit.
46 Interea Iugurtha, ubi quae Metellus agebat ex
nuntiis accepit, simul de innocentia eius certior Ro-
mae factus, diffidere suis rebus, ac tum demum
2 veram deditionem facere conatus est. Igitur legatos
ad consulem cum suppliciis mittit, qui tantummodo
ipsi liberisque vitam peterent, alia omnia dederent
3 populo Romano. Sed Metello iam antea experimentis

cognitum erat, genus Numidarum infidum, ingenio
mobili, novarum rerum avidum esse. Itaque legatos 4
alium ab alio divorsos adgreditur, ac paullatim
temptando, postquam oportunos sibi cognovit, multa
pollicendo persuadet, uti Iugurtham maxume vivum,
sin id parum procedat, necatum sibi traderent; ce-
terum palam, quae ex voluntate forent regi, nuntiari
iubet. Deinde ipse paucis diebus intento atque in- 5
festo exercitu in Numidiam procedit, ubi contra belli
faciem tuguria plena hominum, pecora cultoresque
in agris erant; ex oppidis et mapalibus praefecti
regis obvii procedebant, parati frumentum dare, com-
meatum portare, postremo omnia quae imperarentur
facere. Neque Metellus idcirco minus, sed pariter 6
ac si hostes adessent, munito agmine incedere, late
explorare omnia, illa deditionis signa ostentui credere
et insidiis locum temptari. Itaque ipse cum expe- 7
ditis cohortibus, item funditorum et sagittariorum
dilecta manu apud primos erat, in postremo Gaius
Marius legatus cum equitibus curabat, in utrumque
latus auxiliarios equites tribunis legionum et prae-
fectis cohortium dispertiverat, ut cum eis permixti
velites, quocumque accederent equitatus hostium,
propulsarent. Nam in Iugurtha tantus dolus tantaque 8
peritia locorum et militiae erat, ut absens an prae-
sens, pacem an bellum gerens pernitiosior esset,
in incerto haberetur. Erat haud longe ab eo itinere, 47
quo Metellus pergebat, oppidum Numidarum, nomine
Vaga, forum rerum venalium totius regni maxume
celebratum, ubi et incolere et mercari consueverant
Italici generis multi mortales. Huc consul, simul 2
temptandi gratia [si paterentur] et oportunitatis loci,
praesidium inposuit; praeterea imperavit frumentum
et alia quae bello usu forent conportare, ratus, id
quod res monebat, frequentiam negotiatorum et com-
meatu iuvaturam exercitum et iam paratis rebus
munimento fore. Inter haec negotia Iugurtha in- 3

pensius modo legatos supplicis mittere, pacem orare,
praeter suam liberorumque vitam omnia Metello de-
4 dere. Quos item, uti priores, consul inlectos ad
proditionem domum dimittebat, regi pacem quam
postulabat neque abnuere neque polliceri, et inter
eas moras promissa legatorum expectare.
48 Iugurtha ubi Metelli dicta cum factis conposuit,
ac se suis artibus temptari animum advortit, quippe
cui verbis pax nuntiabatur, ceterum re bellum as-
perrumum erat, urbs maxuma alienata, ager hostibus
cognitus, animi popularium temptati, coactus rerum
2 necessitudine statuit armis certare. Igitur explorato
hostium itinere, in spem victoriae adductus ex opor-
tunitate loci, quam maxumas potest copias omnium
generum parat ac per tramites occultos exercitum
3 Metelli ante venit. Erat in ea parte Numidiae, quam
Adherbal in divisione possederat, flumen oriens a
meridie, nomine Muthul, a quo aberat mons ferme
milia [passuum] viginti tractu pari, vastus ab natura
et humano cultu; sed ex eo medio quasi collis orie-
batur, in inmensum pertingens, vestitus oleastro
ac murtetis aliisque generibus arborum, quae humi
4 arido atque arenoso gignuntur. Media autem plani-
ties deserta paenuria aquae, praeter flumini propinqua
loca; ea consita arbustis, pecore atque cultoribus
49 frequentabantur. Igitur in eo colle, quem trans-
vorso itinere porrectum docuimus, Iugurtha extenuata
suorum acie consedit, elephantis et parti copiarum
pedestrium Bomilcarem praefecit eumque edocet quae
ageret; ipse propior montem cum omni equitatu et
2 peditibus delectis suos conlocat. Dein singulas tur-
mas et manipulos circumiens monet atque obtestatur,
uti memores pristinae virtutis et victoriae sese reg-
numque suum ab Romanorum avaritia defendant:
cum eis certamen fore, quos antea victos sub iugum
miserint; ducem illis non animum mutatum; quae
ab imperatore decuerint, omnia suis provisa, locum

superiorem, ut prudentes cum inperitis, ne pauciores
cum pluribus aut rudes cum bello melioribus manum
consererent; proinde parati intentique essent signo 3
dato Romanos invadere: illum diem aut omnis labo-
res et victorias confirmaturum, aut maxumarum
aerumnarum initium fore. Ad hoc viritim, uti quem- 4
que ob militare facinus pecunia aut honore extulerat,
commonefacere benifici sui et eum ipsum aliis osten-
tare; postremo pro cuiusque ingenio pollicendo mini-
tando obtestando alium alio modo excitare, cum
interim Metellus, ignarus hostium monte degrediens
cum exercitu, conspicatur, primo dubius, quidnam 5
insolita facies ostenderet — nam inter virgulta equi
Numidaeque consederant, neque plane occultati hu-
militate arborum, et tamen incerti, quidnam esset,
cum natura loci tum dolo ipsi atque signa militaria
obscurati —; dein, brevi cognitis insidiis, paulisper
agmen constituit. Ibi commutatis ordinibus, in dex- 6
tero latere, quod proxumum hostis erat, triplicibus
subsidiis aciem instruxit, inter manipulos funditores
et sagittarios dispertit, equitatum omnem in cornibus
locat, ac pauca pro tempore milites hortatus, aciem,
sicuti instruxerat, transvorsis principiis in planum
deducit. Sed ubi Numidas quietos neque colle de- 50
gredi animadvortit, veritus ex anni tempore et inopia
aquae, ne siti conficeretur exercitus, Rutilium lega-
tum cum expeditis cohortibus et parte equitum prae-
misit ad flumen, uti locum castris ante caperet,
existumans, hostis crebro inpetu et transvorsis proe-
liis iter suum remoraturos, et quoniam armis diffi-
derent, lassitudinem et sitim militum temptaturos.
Deinde ipse pro re atque loco, sicuti monte descen- 2
derat, paullatim procedere, Marium post principia
habere: ipse cum sinistrae alae equitibus esse, qui
in agmine principes facti erant. At Iugurtha, ubi 3
extremum agmen Metelli primos suos praetergressum
videt, praesidio quasi duum milium peditum montem

occupat, qua Metellus descenderat, ne forte ceden-
tibus advorsariis receptui ac post munimento foret;
4 dein repente signo dato hostis invadit. Numidae
alii postremos caedere, pars a sinistra ac dextera
temptare, infensi adesse atque instare, omnibus locis
Romanorum ordines conturbare, quorum etiam qui
firmioribus animis obvii hostibus fuerant, ludificati
incerto proelio, ipsi modo eminus sauciabantur, ne-
que contra feriundi aut conserundi manum copia
5 erat; ante iam docti ab Iugurtha equites, ubicumque
Romanorum turma insequi coeperat, non confertim
neque in unum sese recipiebant, sed alius alio quam
6 maxume divorsi. Ita numero priores, si ab perse-
quendo hostis deterrere nequiverant, disiectos ab
tergo aut lateribus circumveniebant; sin oportunior
fugae collis quam campi fuerat, ea vero consueti
Numidarum equi facile inter virgulta evadere; nostros
51 asperitas et insolentia loci retinebat. Ceterum facies
totius negoti varia incerta, foeda atque miserabilis:
dispersi a suis pars cedere, alii insequi, neque signa
neque ordines observare, ubi quemque periculum
ceperat, ibi resistere ac propulsare; arma tela, equi
viri, hostes atque cives permixti, nihil consilio neque
2 imperio agi, fors omnia regere. Itaque multum diei
processerat, cum etiamtum eventus in incerto erat.
3 Denique omnibus labore et aestu languidis, Metellus
ubi videt Numidas minus instare, paullatim milites
in unum conducit, ordines restituit et cohortis legio-
narias quattuor advorsum pedites hostium conlocat.
Eorum magna pars superioribus locis fessa consederat.
4 Simul orare hortari milites, ne deficerent neu pate-
rentur hostis fugientis vincere: neque illis castra
esse, neque munimentum ullum, quo cedentes ten-
5 derent; in armis omnia sita. Sed ne Iugurtha qui-
dem interea quietus erat: circumire hortari, renovare
proelium et ipse cum delectis temptare omnia; sub-
venire suis, hostibus dubiis instare, quos firmos

cognoverat, eminus pugnando retinere. Eo modo 52
inter se duo imperatores, summi viri, certabant, ipsi
pares, ceterum opibus disparibus. Nam Metello virtus 2
militum erat, locus advorsus, Iugurthae alia omnia
praeter milites oportuna. Denique Romani, ubi in- 3
tellegunt, neque sibi perfugium esse, neque ab hoste
copiam pugnandi fieri — et iam die vesper erat —,
advorso colle, sicuti praeceptum fuerat, evadunt. Amis-
so loco, Numidae fusi fugatique; pauci interiere, ple- 4
rosque velocitas et regio hostibus ignara tutata sunt.

Interea Bomilcar, quem elephantis et parti co- 5
piarum pedestrium praefectum ab Iugurtha supra
diximis, ubi eum Rutilius praetergressus est, paulla-
tim suos in aecum locum deducit ac, dum legatus
ad flumen quo praemissus erat festinans pergit, quie-
tus uti res postulabat aciem exornat, neque remittit
quid ubique hostis ageret explorare. Postquam Ruti- 6
lium consedisse iam et animo vacuum accepit, simul-
que ex Iugurthae proelio clamorem augeri, veritus
ne legatus cognita re laborantibus suis auxilio foret,
aciem, quam diffidens virtuti militum arte statuerat,
quo hostium itineri obficeret latius porrigit, eoque
modo ad Rutili castra procedit. Romani ex inpro- 53
viso pulveris vim magnam animadvortunt; nam
prospectum ager arbustis consitus prohibebat. Et
primo rati humum aridam vento agitari, post ubi
aequabilem manere et, sicuti acies movebatur, magis
magisque adpropinquare vident, cognita re, prope-
rantes arma capiunt ac pro castris, sicuti impera-
batur, consistunt. Deinde, ubi propius ventum est, 2
utrimque magno clamore concurritur. Numidae tan- 3
tum modo remorati, dum in elephantis auxilium
putant, postquam eos inpeditos ramis arborum atque
ita disiectos circumveniri vident, fugam faciunt, ac
plerique abiectis armis collis aut noctis, quae iam
aderat, auxilio integri abeunt; elephanti quattuor 3
capti sunt, reliqui omnes numero quadraginta interfecti.

5 At Romani, quamquam itinere atque opere castrorum
et proelio fessi [laetique] erant, tamen, quod Metel-
lus amplius opinione morabatur, instructi intentique
6 obviam procedunt; nam dolus Numidarum nihil lan-
7 guidi neque remissi patiebatur. Ac primo, obscura
nocte, postquam haud procul inter se erant, strepitu,
velut hostes [adventare], alteri apud alteros formidinem
simul et tumultum facere, et paene inprudentia ad-
missum facinus miserabile, ni utrimque praemissi
8 equites rem exploravissent. Igitur pro metu repente
gaudium exortum: milites alius alium laeti adpellant,
acta edocent atque audiunt, sua quisque fortia facta
ad caelum fert. Quippe res humanae ita sese habent:
in victoria vel ignavis gloriari licet, advorsae res
etiam bonos detractant.

54 Metellus in eisdem castris quadriduo moratus sau-
cios cum cura reficit, meritos in proeliis more mili-
tiae donat, universos in contione laudat atque agit
gratias; hortatur, ad cetera, quae levia sint, parem
animum gerant: pro victoria satis iam pugnatum,
2 reliquos labores pro praeda fore. Tamen interim
transfugas et alios oportunos, Iugurtha ubi gentium
aut quid agitaret, cum paucisne esset, an exercitum
haberet, ut sese victus gereret, exploratum misit.
3 At ille sese in loca saltuosa et natura munita rece-
perat, ibique cogebat exercitum numero hominum
ampliorem, sed hebetem infirmumque, agri ac peco-
4 ris magis quam belli cultorem. Id ea gratia evenie-
bat, quod praeter regios equites nemo omnium Nu-
midarum ex fuga regem sequitur; quo cuiusque
animus fert, eo discedunt; neque id flagitium militiae
5 ducitur: ita se mores habent. Igitur Metellus ubi
videt regis etiamtum animum ferocem esse, bellum
renovari, quod nisi ex illius lubidine geri non
posset, praeterea inicum certamen sibi cum hosti-
bus, minore detrimento illos vinci quam suos vin-
cere, statuit non proeliis neque in acie, sed alio

more bellum gerundum. Itaque in Numidiae loca 6
opulentissuma pergit, agros vastat, multa castella
et oppida, temere munita aut sine praesidio, capit
incenditque; puberes interfici iubet, alia omnia mili-
tum praedam esse. Ea formidine multi mortales
Romanis dediti obsides; frumentum et alia quae usu
forent adfatim praebita, ubicumque res postulabat
praesidium inpositum. Quae negotia multo magis 7
quam proelium male pugnatum ab suis regem ter-
rebant; quippe cui spes omnis in fuga sita erat, 8
sequi cogebatur, et qui sua loca defèndere nequi-
verat, in alienis bellum gerere. Tamen ex copia 9
quod optumum videbatur consilium capit: exercitum
plerumque in eisdem locis operiri iubet, ipse cum
delectis equitibus Metellum sequitur, nocturnis et
aviis itineribus ignoratus Romanos palantis repente
adgreditur. Eorum plerique inermes cadunt, multi 10
capiuntur, nemo omnium intactus profugit, et Numi-
dae, prius quam ex castris subveniretur, sicuti iussi
erant, in proxumos collis discedunt.

Interim Romae gaudium ingens ortum cognitis 55
Metelli rebus, ut seque et exercitum more maiorum
gereret, in advorso loco victor tamen virtute fuisset,
hostium agro potiretur, Iugurtham magnificum ex
Auli socordia spem salutis in solitudine aut fuga
coegisset habere. Itaque senatus ob ea feliciter acta 2
deis inmortalibus supplicia decernere, civitas trepida
antea et sollicita de belli eventu laeta agere, fama
de Metello praeclara esse.

Igitur eo intentior ad victoriam niti, omnibus 3
modis festinare; cavere tamen necubi hosti oportunus
fieret, meminisse post gloriam invidiam sequi. Ita 4
quo clarior, eo magis anxius erat, neque post in-
sidias Iugurthae effuso exercitu praedari; ubi fru-
mento aut pabulo opus erat, cohortes cum omni
equitatu praesidium agitabant; exercitus partem ipse,
reliquos Marius ducebat. Sed igni magis quam praeda 5

6 ager vastabatur. Duobus locis haud longe inter se
castra faciebant; ubi vi opus erat, cuncti aderant,
7 ceterum, quo fuga atque formido latius cresceret,
8 divorsi agebant. Eo tempore Iugurtha per collis
sequi, tempus aut locum pugnae quaerere; qua ven-
turum hostem audierat, pabulum et aquarum fontis,
quorum paenuria erat, corrumpere; modo se Metello,
interdum Mario ostendere, postremos in agmine
temptare ac statim in collis regredi, rursus aliis,
post aliis minitari: neque proelium facere neque
otium pati, tantummodo hostem ab incepto retinere.

56 Romanus imperator ubi se dolis fatigari videt
neque ab hoste copiam pugnandi fieri, urbem mag-
nam et in ea parte, qua sita erat, arcem regni,
nomine Zamam, statuit oppugnare, ratus, id quod
negotium poscebat, Iugurtham laborantibus suis auxi-
2 lio venturum, ibique proelium fore. At ille, quae
parabantur a perfugis edoctus, magnis itineribus Me-
tellum ante venit: oppidanos hortatur moenia defen-
dant, additis auxilio perfugis, quod genus ex copiis
regis, quia fallere nequibat, firmissumum erat, prae-
terea pollicetur in tempore semet cum exercitu ad-
3 fore. Ita conpositis rebus, in loca quam maxume
occulta discedit, ac post paullo cognoscit, Marium
ex itinere frumentatum cum paucis cohortibus Sic-
cam missum, quod oppidum primum omnium post
4 malam pugnam ab rege defecerat. Eo cum delectis
equitibus noctu pergit, et iam egredientibus Romanis
in porta pugnam facit; simul magna voce Siccenses
hortatur, uti cohortis ab tergo circumveniant: for-
tunam illis praeclari facinoris casum dare; si id
fecerint, postea sese in regno, illos in libertate
5 sine metu aetatem acturos. Ac ni Marius signa
inferre atque evadere oppido properavisset, pro-
fecto cuncti aut magna pars Siccensium fidem muta-
6 vissent: tanta mobilitate sese Numidae agunt. Sed
milites Iugurthini, paulisper ab rege sustentati, post-

quam maiore vi hostes urguent, paucis amissis pro-
fugi discedunt.

Marius ad Zamam pervenit. Id oppidum, in 57
campo situm, magis opere quam natura munitum
erat, nullius idoneae rei egens, armis virisque opu-
lentum. Igitur Metellus pro tempore atque loco 2
paratis rebus cuncta moenia exercitu circumvenit,
legatis imperat ubi quisque curaret. Dein signo 3
dato undique simul clamor ingens oritur, neque ea
res Numidas terret; infensi intentique sine tumultu
manent, proelium incipitur. Romani, pro ingenio 4
quisque, pars eminus glande aut lapidibus pugnare,
alii succedere ac murum modo subfodere, modo
scalis adgredi: cupere proelium in manibus facere.
Contra ea oppidani in proxumos saxa volvere, sudis 5
pila, praeterea pice sulphure taedam mixtam ardenti
mittere. Sed ne illos quidem, qui procul manserant, 6
timor animi satis muniverat; nam plerosque iacula
tormentis aut manu emissa volnerabant, parique
periculo, sed fama inpari boni atque ignavi erant.
Dum apud Zamam sic certatur, Iugurtha ex inpro- 58
viso castra hostium cum magna manu invadit; re-
missis, qui in praesidio erant, et omnia magis quam
proelium expectantibus, portam inrumpit. At nostri 2
repentino metu perculsi, sibi quisque pro moribus
consulunt: alii fugere, alii arma capere, magna pars
volnerati aut occisi. Ceterum ex omni multitudine 3
non amplius quadraginta, memores nominis Romani,
grege facto locum cepere paullo quam alii editiorem,
neque inde maxuma vi depelli quiverunt, sed tela
eminus missa remittere, pauci in pluribus minus
frustrati; sin Numidae propius accessissent, ibi vero
virtutem ostendere et eos maxuma vi caedere, fun-
dere atque fugare. Interim Metellus cum acerrume 4
rem gereret, clamorem [hostilem] ab tergo accepit;
dein convorso equo animadvortit fugam ad se vor-
sum fieri, quae res indicabat popularis esse. Igitur 5

equitatum omnem ad castra propere misit, ac statim
Gaium Marium cum cohortibus sociorum, eumque
lacrumans per amicitiam perque rem publicam ob-
secrat, nequam contumeliam remanere in exercitu
victore, neve hostis inultos abire sinat. Ille brevi
6 mandata efficit. At Iugurtha munimento castrorum
inpeditus, cum alii super vallum praecipitarentur,
alii in angustiis ipsi sibi properantes obficerent,
7 multis amissis in loca munita sese recepit. Metellus,
infecto negotio, postquam nox aderat, in castra cum
59 exercitu revortitur. Igitur postero die, prius quam
ad oppugnandum egrederetur, equitatum omnem in
ea parte, qua regis adventus erat, pro castris agi-
tare iubet, portas et proxuma loca tribunis dispertit,
deinde ipse pergit ad oppidum atque, ut superiore
2 die, murum adgreditur. Interim Iugurtha ex oc-
culto repente nostros invadit: qui in proxumo locati
fuerant, paulisper territi perturbantur, reliqui cito
3 subveniunt. Neque diutius Numidae resistere qui-
vissent, ni pedites cum equitibus permixti magnam
cladem in congressu facerent; quibus illi freti, non,
ut equestri proelio solet, sequi, dein cedere, sed
advorsis equis concurrere, inplicare ac perturbare
aciem: ita expeditis peditibus suis hostis paene vic-
tos dare.

60 Eodem tempore apud Zamam magna vi certa-
batur. Ubi quisque legatus aut tribunus curabat,
eo acerrume niti, neque alius in alio magis quam
in sese spem habere; pariterque oppidani agere:
oppugnare aut parare omnibus locis, avidius alteri
2 alteros sauciare quam semet tegere; clamor permix-
tus hortatione, laetitia gemitu, item strepitus armorum
3 ad caelum ferri, tela utrimque volare. Sed illi, qui
moenia defensabant, ubi hostes paullum modo pu-
gnam remiserant, intenti proelium equestre prospec-
4 tabant; eos, uti quaeque Iugurthae res erant, laetos
modo, modo pavidos animadvorteres, ac, sicubi

audiri a suis aut cerni possent, monere alii alii
hortari, aut manu significare aut niti corporibus, et
ea huc et illuc quasi vitabundi aut iacientes tela
agitare. Quod ubi Mario cognitum est — nam is 5
in ea parte curabat —, consulto lenius agere ac
diffidentiam rei simulare; pati Numidas sine tumultu
regis proelium visere. Ita illis studio suorum astric- 6
tis, repente magna vi murum adgreditur, et iam
scalis egressi milites prope summa ceperant, cum
oppidani concurrunt, lapides ignem, alia praeterea
tela ingerunt. Nostri primo resistere; deinde, ubi 7
unae atque alterae scalae comminutae, qui super-
steterant adflicti sunt, ceteri, quoquo modo potuere,
pauci integri, magna pars volneribus confecti abeunt.
Denique utrimque proelium nox diremit. 8

Metellus, postquam videt frustra inceptum, ne- 61
que oppidum capi neque Iugurtham nisi ex insidiis
aut suo loco pugnam facere, et iam aestatem exac-
tam esse, ab Zama discedit; in eis urbibus, quae
ad se defecerant satisque munitae loco aut moenibus
erant, praesidia inponit; ceterum exercitum in pro- 2
vinciam, quae proxuma est Numidiae, hiemandi gratia
collocat. Neque id tempus ex aliorum more quieti 3
aut luxuriae concedit, sed, quoniam armis bellum
parum procedebat, insidias regi per amicos tendere
et eorum perfidia pro armis uti parat. Igitur Bomil- 4
carem, qui Romae cum Iugurtha fuerat et inde
vadibus datis clam Massivae de nece iudicium fuge-
rat, quod ei per maxumam amicitiam maxuma copia
fallendi erat, multis pollicitationibus adgreditur. Ac
primo efficit, uti ad se colloquendi gratia occultus
veniat; dein fide data, si Iugurtham vivum aut ne-
catum sibi tradidisset, fore, ut illi senatus inpuni-
tatem et sua omnia concederet, facile Numidae per- 5
suadet, cum ingenio infido, tum metuenti, ne, si
pax cum Romanis fieret, ipse per condiciones ad
supplicium traderetur. Is, ubi primum oportunum 62

fuit, Iugurtham anxium ac miserantem fortunas suas
accedit; monet atque lacrumans obtestatur, ut ali-
quando sibi liberisque et genti Numidarum, optume
merenti, provideat: omnibus proeliis sese victos,
agrum vastatum, multos mortalis captos occisos,
regni opes comminutas esse; satis saepe iam et vir-
tutem militum, et fortunam temptatam: caveat, ne
2 illo cunctante Numidae sibi consulant. His atque
talibus aliis ad deditionem regis animum inpellit.
3 Mittuntur ad imperatorem legati, qui Iugurtham im-
perata facturum dicerent, ac sine ulla pactione sese
4 regnumque suum in illius fidem tradere. Metellus
propere cunctos senatorii ordinis ex hibernis accer-
siri iubet; eorum atque aliorum, quos idoneos du-
5 cebat, consilium habet. Ita more maiorum ex con-
sili decreto per legatos Iugurthae imperat argenti
pondo ducenta milia, elephantos omnis, equorum
6 et armorum aliquantum. Quae postquam sine mora
facta sunt, iubet omnis perfugas vinctos adduci.
7 Eorum magna pars, uti iussum erat, adducti; pauci
cum primum deditio coepit, ad regem Bocchum in
8 Mauretaniam abierant. Igitur Iugurtha, ubi armis
virisque et pecunia spoliatus est, cum ipse ad im-
perandum Tisidium vocaretur, rursus coepit flectere
animum suum et ex mala conscientia digna timere.
9 Denique multis diebus per dubitationem consumptis,
cum modo taedio rerum advorsarum omnia bello
potiora duceret, interdum secum ipse reputaret, quam
gravis casus in servitium ex regno foret, multis
magnisque praesidiis nequiquam perditis, de integro
10 bellum sumit. Et Romae senatus de provinciis con-
sultus Numidiam Metello decreverat.

63 Per idem tempus Vticae forte Gaio Mario, per
hostias deis supplicanti, magna atque mirabilia por-
tendi aruspex dixerat: proinde, quae animo agitabat,
fretus deis ageret, fortunam quam saepissume ex-
2 periretur, cuncta prospere eventura. At illum iam

antea consulatus ingens cupido exagitabat, ad quem
capiundum praeter vetustatem familiae alia omnia
abunde erant, industria probitas, militiae magna
scientia animus belli ingens; domi modicus, lubi-
dinis et divitiarum victor, tantummodo gloriae avidus.

Sed is natus et omnem pueritiam Arpini altus, 3
ubi primum aetas militiae patiens fuit, stipendiis
faciundis, non Graeca facundia neque urbanis mun-
ditiis sese exercuit: ita inter artis bonas integrum
ingenium brevi adolevit. Ergo ubi primum tribu- 4
natum militarem a populo petit, plerisque faciem
eius ignorantibus, facile notus per omnis tribus de-
claratur. Deinde ab eo magistratu alium post alium 5
sibi peperit, semperque in potestatibus eo modo
agitabat, ut ampliore, quam gerebat, dignus habe-
retur. Tamen is ad id locorum talis vir — nam 6
postea ambitione praeceps datus est — consulatum
adpetere non audebat. Etiamtum alios magistratus
plebes, consulatum nobilitas inter se per manus tra-
debat: novus nemo tam clarus neque tam egregiis 7
factis erat, quin is indignus illo honore et quasi
pollutus haberetur.

Igitur ubi Marius aruspicis dicta eodem inten- 64
dere videt, quo cupido animi hortabatur, ab Metello
petundi gratia missionem rogat. Cui quamquam
virtus, gloria atque alia optanda bonis superabant,
tamen inerat contemptor animus et superbia, com-
mune nobilitatis malum. Itaque commotus insolita 2
re mirari primo eius consilium, et quasi per ami-
citiam monere, ne tam prava inciperet neu super
fortunam animum gereret: non omnia omnibus cu-
piunda esse, debere illi res suas satis placere: pos-
tremo caveret id petere a populo Romano, quod illi
iure negaretur. Postquam haec atque alia talia dixit, 3
neque animus Mari flectitur, respondit, ubi primum
potuisset per negotia publica, facturum sese quae
peteret. Ac postea saepius eadem postulanti fertur 4

dixisse, ne festinaret abire: satis mature illum cum
filio suo consulatum petiturum. Is eo tempore con-
tubernio patris ibidem militabat, annos natus cir-
citer viginti; quae res Marium cum pro honore, quem
adfectabat, tum contra Metellum vehementer accen-
5 derat. Ita cupidine atque ira, pessumis consultoribus,
grassari, neque facto ullo neque dicto abstinere,
quod modo ambitiosum foret, milites, quibus in
hibernis praeerat, laxiore imperio quam antea habere,
apud negotiatores, quorum magna multitudo Vticae
erat, criminose simul et magnifice de bello loqui:
dimidia pars exercitus si sibi permitteretur, paucis
diebus Iugurtham in catenis habiturum; ab impera-
tore consulto trahi, quod homo inanis et regiae super-
6 biae imperio nimis gauderet. Quae omnia illis eo
firmiora videbantur, quod diurturnitate belli res fami-
liaris corruperant, et animo cupienti nihil satis festi-
65 natur. Erat praeterea in exercitu nostro Numida
quidam, nomine Gauda, Mastanabalis filius, Masi-
nissae nepos, quem Micipsa testamento secundum
heredem scripserat, morbis confectus et ob eam
2 caussam mente paullulum inminuta. Cui Metellus pe-
tenti, more regum ut sellam iuxta poneret, item
postea custodiae caussa turmam equitum Romanorum,
utrumque negaverat: honorem, quod eorum modo
foret quos populus Romanus reges adpellavisset,
praesidium, quod contumeliosum in eos foret si
3 equites Romani satellites Numidae traderentur. Hunc
Marius anxium adgreditur atque hortatur, ut contu-
meliarum imperatori cum suo auxilio poenas petat;
hominem ob morbos animo parum valido secunda
oratione extollit: illum regem, ingentem virum, Masi-
nissae nepotem esse; si Iugurtha captus aut occisus
foret, imperium Numidiae sine mora habiturum; id
adeo mature posse evenire, si ipse consul ad id bel-
4 lum missus foret. Itaque et illum et equites Roma-
nos, milites et negotiatores, alios ipse, plerosque

pacis spes inpellit, uti Romam ad suos necessarios
aspere in Metellum de bello scribant, Marium im-
peratorem poscant. Sic illi a multis mortalibus ho- 5
nestissuma suffragatione consulatus petebatur; simul
ea tempestate plebes, nobilitate fusa per legem
Mamiliam, novos extollebat. Ita Mario cuncta pro-
cedere.

Interim Iugurtha, postquam omissa deditione 66
bellum incipit, cum magna cura parare omnia, festi-
nare, cogere exercitum; civitatis, quae ab se de-
fecerant, formidine aut ostentando praemia adfectare,
communire suos locos, arma tela, alia quae spe pacis
amiserat, reficere aut commercari; servitia Roma-
norum adlicere, et eos ipsos, qui in praesidiis erant,
pecunia temptare: prorsus nihil intactum neque qui-
etum pati, cuncta agitare. Igitur Vagenses, quo 2
Metellus initio, Iugurtha pacificante, praesidium in-
posuerat, fatigati regis suppliciis neque antea volun-
tate alienati, principes civitatis inter se coniurant;
nam volgus, uti plerumque solet, et maxume Numi-
darum, ingenio mobili, seditiosum atque discordio-
sum erat, cupidum novarum rerum, quieti et otio
advorsum. Dein, conpositis inter se rebus, in diem
tertium constituunt, quod is festus celebratusque per
omnem Africam ludum et lasciviam magis quam
formidinem ostentabat. Sed ubi tempus fuit, cen- 3
turionis tribunosque militaris et ipsum praefectum
oppidi, Titum Turpilium Silanum, alius alium domos
suas invitant, eos omnis praeter Turpilium inter
epulas obtruncant; postea milites palantis, inermos
— quippe in tali die — ac sine imperio, adgre-
diuntur. Idem plebes facit, pars edocti ab nobilitate, 4
alii studio talium rerum incitati, quis acta consilium-
que ignorantibus tumultus ipse et res novae satis
placebant. Romani milites, inproviso metu incerti 67
ignarique, quid potissumum facerent trepidare: [ad]
arcem oppidi, ubi signa et scuta erant, praesidium

hostium, portae ante clausae fugam prohibebant; ad
hoc mulieres puerique pro tectis aedificiorum saxa
et alia, quae locus praebebat, certatim mittere.
2 Ita neque caveri anceps malum, neque a fortissumis
infirmissumo generi resisti posse; iuxta boni mali-
3 que, strenui et inbelles inulti obtruncari. In ea tanta
asperitate, saevissumis Numidis et oppido undique
clauso, Turpilius praefectus unus ex omnibus Italicis
intactus profugit. Id misericordiane hospitis, an
pactione aut casu ita evenerit, parum conperimus,
nisi, quia illi in tanto malo turpis vita integra fama
potior fuit, inprobus intestabilisque videtur.

68 Metellus, postquam de rebus Vagae actis con-
perit, paulisper maestus ex conspectu abit; deinde,
ubi ira et aegritudo permixta sunt, cum maxuma
2 cura ultum ire iniurias festinat. Legionem, cum qua
hiemabat, et quam plurumos potest Numidas equi-
tes pariter cum occasu solis expeditos educit et
postero die circiter horam tertiam pervenit in quan-
dam planitiam, locis paulo superioribus circumven-
3 tam. Ibi milites fessos itineris magnitudine et iam
abnuentis omnia docet, oppidum Vagam non amplius
mille passuum abesse; decere illos relicum laborem
aequo animo pati, dum pro civibus suis, viris for-
tissumis atque miserrumis, poenas caperent; prae-
4 terea praedam benigne ostentat. Sic animis eorum
arrectis, equites in primo late, pedites quam artis-
69 sume ire et signa occultare iubet. Vagenses ubi ani-
mum advortere ad se vorsum exercitum pergere,
primo, ut erat res, Metellum esse rati, portas clau-
sere; deinde, ubi neque agros vastari, et eos, qui
primi aderant, Numidas equites vident, rursum Iu-
gurtham arbitrati, cum magno gaudio obvii proce-
2 dunt. Equites peditesque, repente signo dato, alii
volgum effusum oppido caedere, alii ad portas festi-
nare, pars turris capere: ira atque praedae spes
3 amplius quam lassitudo posse. Ita Vagenses biduum

modo ex perfidia laetati; civitas magna et opulens
cuncta poenae aut praedae fuit. Turpilius, quem 4
praefectum oppidi unum ex omnibus profugisse supra
ostendimus, iussus a Metello caussam dicere, post-
quam sese parum expurgat, condemnatus verberatus-
que capite poenas solvit; nam is civis ex Latio erat.

Per idem tempus Bomilcar, cuius inpulsu Iu- 70
gurtha deditionem, quam metu deseruit, inceperat,
suspectus regi et ipse eum suspiciens, novas res
cupere, ad pernitiem eius dolum quaerere, diu noctu-
que fatigare animum; denique omnia temptando socium 2
sibi adiungit Nabdalsam, hominem nobilem, magnis
opibus, clarum acceptumque popularibus suis, qui
plerumque seorsum ab rege exercitum ductare et
omnis res exequi solitus erat, quae Iugurthae fesso
aut maioribus astricto superaverant; ex quo illi glo-
ria opesque inventae. Igitur utriusque consilio dies 3
insidiis statuitur; cetera, uti res posceret, ex tem-
pore parari placuit; Nabdalsa ad exercitum profectus, 4
quem inter hiberna Romanorum iussus habebat, ne
ager inultis hostibus vastaretur. Is postquam mag- 5
nitudine facinoris perculsus ad tempus non venit
metusque rem inpediebat, Bomilcar, simul cupidus
incepta patrandi et timore soci anxius, ne omisso
vetere consilio novum quaereret, litteras ad eum
per homines fidelis mittit, in quis mollitiam socor-
diamque viri accusare, testari deos, per quos iura-
visset, monere, ne praemia Metelli in pestem con-
verteret: Iugurthae exitium adesse; ceterum suane
an virtute Metelli periret, id modo agitari; proinde
reputaret cum animo suo, praemia an cruciatum
mallet. Sed cum hae litterae adlatae, forte Nabdalsa, 71
exercito corpore fessus, in lecto quiescebat, ubi 2
cognitis Bomilcaris verbis primo cura, deinde, uti
aegrum animum solet, somnus cepit. Erat ei Nu- 3
mida quidam negotiorum curator, fidus acceptusque
et omnium consiliorum, nisi novissumi, particeps.

4 Qui postquam adlatas litteras audivit, [et] ex consue-
tudine ratus opera aut ingenio suo opus esse, in
tabernaculum introiit, dormiente illo epistulam, super
caput in pulvino temere positam, sumit ac perlegit,
dein propere, cognitis insidiis, ad regem pergit.
5 Nabdalsa, post paullo experrectus, ubi neque epis-
tulam repperit et rem omnem, uti acta erat, cog-
novit, primo indicem persequi conatus, postquam
id frustra fuit, Iugurtham placandi gratia accedit:
[dicit] quae ipse paravisset facere, perfidia clientis
sui praeventa; lacrumans obtestatur per amicitiam
perque sua antea fideliter acta, ne super tali scelere
72 suspectum sese haberet. Ad ea rex, aliter atque
animo gerebat, placide respondit. Bomilcare aliis-
que multis, quos socios insidiarum cognoverat, inter-
fectis iram oppresserat, nequa ex eo negotio seditio
2 oriretur. Neque post id locorum Iugurthae dies aut
nox ulla quieta fuit: neque loco neque mortali cui-
quam aut tempori satis credere, civis hostis[que] iuxta
metuere; circumspectare omnia et omni strepitu
pavescere, alio atque alio loco, saepe contra decus
regium, noctu requiescere, interdum somno excitus
arreptis armis tumultum facere: ita formidine quasi
vecordia exagitari.

73 Igitur Metellus, ubi de casu Bomilcaris et in-
dicio patefacto ex perfugis cognovit, rursus tamquam
2 ad integrum bellum cuncta parat festinatque; Marium,
fatigantem de profectione, simul et invisum et offen-
sum sibi parum idoneum ratus, domum dimittit.

3 Et Romae plebes, litteris quae de Metello ac
Mario missae erant cognitis, volenti animo de am-
4 bobus acceperant. Imperatori nobilitas, quae antea
decori fuerat, invidiae esse; at illi alteri generis hu-
militas favorem addiderat; ceterum in utroque magis
studia partium quam bona aut mala sua moderata.
5 Praeterea seditiosi magistratus volgum exagitare,
Metellum omnibus contionibus capitis arcessere, Mari

virtutem in maius celebrare. Denique plebes sic 6
accensa, uti opifices agrestesque omnes, quorum res
fidesque in manibus sitae erant, relictis operibus
frequentarent Marium, et sua necessaria post illius
honorem ducerent. Ita perculsa nobilitate, post
multas tempestates novo homini consulatus mandatur;
et postea populus a tribuno plebis Gaio Manlio Man- 7
cino rogatus, quem vellet cum Iugurtha bellum gerere,
frequens Marium iussit. Sed senatus paullo ante Me-
tello [Numidiam] decreverat; ea res frustra fuit.

Eodem tempore Iugurtha, amissis amicis, quo- 74
rum plerosque ipse necaverat, ceteri formidine, pars
ad Romanos, alii ad regem Bocchum profugerant,
cum neque bellum geri sine administris posset, et
novorum fidem in tanta perfidia veterum experiri
periculosum duceret, varius incertusque agitabat.
Neque illi res, neque consilium aut quisquam homi-
num satis placebat; itinera praefectosque in dies
mutare: modo advorsum hostis, interdum in soli-
tudines pergere, saepe in fuga, ac post paullo in
armis spem habere, dubitare, virtuti an fide popu-
larium minus crederet: ita, quocumque intenderat,
res advorsae erant. Sed inter eas moras repente 2
sese Metellus cum exercitu ostendit; Numidae ab
Iugurtha pro tempore parati instructique; dein proe-
lium incipitur. Qua in parte rex pugnae adfuit, ibi 3
aliquamdiu certatum; ceteri eius omnes milites primo
congressu pulsi fugatique. Romani signorum et ar-
morum aliquanto numero, hostium paucorum potiti;
nam ferme Numidis in omnibus proeliis magis pedes
quam arma tuta sunt.

Ea fuga Iugurtha inpensius modo rebus suis dif- 75
fidens, cum perfugis et parte equitatus in solitudines,
dein Thalam pervenit, in oppidum magnum atque
opulentum, ubi plerique thesauri filiorumque eius
multus pueritiae cultus erat. Quae postquam Metello 2
conperta sunt, quamquam inter Thalam flumenque

proxumum, in spatio milium quinquaginta, loca
arida atque vasta esse cognoverat, tamen spe pa-
trandi belli, si eius oppidi potitus foret, omnis
asperitates supervadere ac naturam etiam vincere
adgreditur. Igitur omnia iumenta sarcinis levari
iubet, nisi frumento dierum decem; ceterum utris
4 modo et alia aquae idonea portari. Praeterea con-
quirit ex agris quam plurumum potest domiti peco-
ris, eoque inponit vasa cuiusque modi, sed pleraque
5 lignea, collecta ex tuguriis Numidarum. Ad hoc
finitumis imperat, qui se post regis fugam Metello
dederant, quam plurumum quisque aquae portaret,
6 diem locumque, ubi praesto fuerint, praedicit; ipse
ex flumine, quam proxumam oppido aquam esse
supra diximus, iumenta onerat: eo modo instructus
7 ad Thalam proficiscitur. Deinde ubi ad id loci
ventum, quo Numidis praeceperat, et castra posita
munitaque sunt, tanta repente caelo missa vis aquae
dicitur, ut ea modo exercitui satis superque foret.
8 Praeterea commeatus spe amplior, quia Numidae,
sicuti plerique in nova deditione, officia intenderant.
9 Ceterum milites religione pluvia magis usi, eaque
res multum animis eorum addidit; nam rati sese
deis inmortalibus curae esse. Deinde postero die,
contra opinionem Iugurthae, ad Thalam perveniunt.
10 Oppidani, qui se locorum asperitate munitos credi-
derant, magna atque insolita re perculsi, nihilo seg-
76 nius bellum parare; idem nostri facere. Sed rex,
nihil iam infectum Metello credens, quippe qui omnia,
arma tela, locos tempora, denique naturam ipsam
ceteris imperitantem industria vicerat, cum liberis
et magna parte pecuniae ex oppido noctu profugit,
neque postea in ullo loco amplius uno die aut una
nocte moratus, simulabat sese negoti gratia prope-
rare; ceterum proditionem timebat, quam vitare
posse celeritate putabat: nam talia consilia per otium
2 et ex oportunitate capi. At Metellus, ubi oppidanos

proelio intentos, simul oppidum et operibus et loco
munitum videt, valla fossaque moenia circumvenit.
Deinde locis ex copia maxume idoneis vineas agere, 3
aggerem iacere et super [aggerem] inpositis turribus
opus et administros tutari. Contra haec oppidani 4
festinare parare: prorsus ab utrisque nihil relicum
fieri. Denique Romani multo ante labore proeliisque 5
fatigati, post dies quadraginta, quam eo ventum
erat, oppido modo potiti; praeda omnis ab perfugis
corrupta. Ei postquam murum arietibus feriri res- 6
que suas adflictas vident, aurum atque argentum et
alia quae prima ducuntur domum regiam conpor-
tant; ibi vino et epulis onerati illaque et domum
et semet igni corrumpunt, et quas victi ab hostibus
poenas metuerant, eas ipsi volentes pependere.

Sed pariter cum capta Thala legati ex oppido 77
Lepti ad Metellum venerant, orantes, uti praesidium
praefectumque eo mitteret: Hamilcarem quendam,
hominem nobilem factiosum, novis rebus studere,
advorsum quem neque imperia magistratuum neque
leges valerent, ni id festinaret, in summo periculo
suam salutem, illorum socios fore. Nam Leptitani 2
iam inde a principio belli [Iugurthini] ad Bestiam
consulem et postea Romam miserant amicitiam
societatemque rogatum. Deinde, ubi ea inpetrata, 3
semper boni fidelesque mansere et cuncta a Bestia,
Albino Metelloque imperata gnave fecerant. Itaque
ab imperatore facile quae petebant adepti. Emissae
eo cohortes Ligurum quattuor et Gaius Annius prae-
fectus.

Id oppidum ab Sidoniis conditum est, quos ac- 78
cepimus profugos ob discordias civilis navibus in
eos locos venisse; ceterum situm inter duas Syrtis,
quibus nomen ex re inditum. Nam duo sunt sinus 2
prope in extrema Africa, inpares magnitudine, pari
natura; quorum proxuma terrae praealta sunt, cetera,
uti fors tulit, alta alia, alia in tempestate vadosa. Nam 3

ubi mare magnum esse et saevire ventis coepit,
limum arenamque et saxa ingentia fluctus trahunt:
ita facies locorum cum ventis simul mutatur. Syr-
4 tes ab tractu nominatae. Eius civitatis lingua modo
convorsa conubio Numidarum, legum cultusque plera-
que Sidonica, quae eo facilius retinebant, quod pro-
5 cul ab imperio regis aetatem agebant. Inter illos
et frequentem Numidiam multi vastique loci erant.
79 Sed quoniam in has regiones per Leptitanorum
negotia venimus, non indignum videtur egregium
atque mirabile facinus duorum Carthaginiensium
memorare; eam rem nos locus admonuit. Qua
2 tempestate Carthaginienses pleraque Africa im-
peritabant, Curenenses quoque magni atque opu-
3 lenti fuere. Ager in medio arenosus, una specie;
neque flumen neque mons erat, qui finis eorum
discerneret: quae res eos in magno diuturnoque
4 bello inter se habuit. Postquam utrimque legiones,
item classes saepe fusae fugataeque, et alteri alteros
aliquantum attriverant, veriti, ne mox victos vic-
toresque defessos alius adgrederetur, per indutias
sponsionem faciunt, uti certo die legati domo profi-
ciscerentur; quo in loco inter se obvii fuissent, is
5 communis utriusque populi finis haberetur. Igitur
Carthagine duo fratres missi, quibus nomen Philaenis
erat, maturavere iter pergere; Curenenses tardius
iere: id socordiane an casu acciderit, parum cognovi.
6 Ceterum solet in illis locis tempestas haud secus
atque in mari retinere. Nam ubi per loca aequalia
et nuda gignentium ventus coortus arenam humo
excitavit, ea magna vi agitata ora oculosque inplere
7 solet, ita prospectu inpedito morari iter. Postquam
Curenenses aliquanto posteriores se vident, et ob
rem corruptam domi poenas metuunt, criminari
Carthaginiensis ante tempus domo digressos, contur-
bare rem, denique omnia malle quam victi abire.
8 Sed cum Poeni aliam condicionem, tantummodo

aequam, peterent, Graeci optionem Carthaginiensium
faciunt, ut vel illi, quos finis populo suo peterent,
ibi vivi obruerentur, vel eadem condicione sese,
quem in locum vellent, processuros. Philaeni con- 9
dicione probata seque vitamque suam rei publicae
condonavere: ita vivi obruti. Carthaginienses in eo 10
loco Philaenis fratribus aras consecravere, aliique
illis domi honores instituti. Nunc ad rem redeo.

Iugurtha postquam amissa Thala nihil satis 80
firmum contra Metellum putat, per magnas soli-
tudines cum paucis profectus pervenit ad Gaetu-
los, genus hominum ferum incultumque et eo tem-
pore ignarum nominis Romani. Eorum multitudinem 2
in unum cogit ac paullatim consuefacit ordines
habere, signa sequi, imperium observare, item alia
militaria facere. Praeterea regis Bocchi proxumos 3
magnis muneribus et maioribus promissis ad studium
sui perducit, quis adiutoribus regem adgressus inpel-
lit, uti advorsum Romanos bellum incipiat. Id ea 4
gratia facilius proniusque fuit, quod Bocchus initio
huiusce belli legatos Romam miserat foedus et
amicitiam petitum, quam rem oportunissumam in- 5
cepto bello pauci inpediverant, caeci avaritia, quis
omnia, honesta atque inhonesta, vendere mos erat.
Etiam antea Iugurthae filia Boccho nupserat. Verum 6
ea necessitudo apud Numidas Maurosque levis duci-
tur, quia singuli — pro opibus quisque — quam
plurumas uxores, denas alii alii plures habent, sed
reges eo amplius. Ita animus multitudine distrahi- 7
tur: nulla pro socia obtinet, pariter omnes viles
sunt. Igitur in locum ambobus placitum exerci- 81
tus conveniunt; ibi, fide data et accepta, Iugur-
tha Bocchi animum oratione accendit: Roma-
nos iniustos, profunda avaritia, communis omnium
hostis esse; eandem illos caussam belli cum Boccho
habere, quam secum et cum aliis gentibus, lubidinem
imperitandi, quis omnia regna advorsa sint; tum

sese, paullo ante Carthaginiensis, item Persen
regem, post uti quisque opulentissumus videatur, ita
2 Romanis hostem fore. His atque aliis talibus dictis
ad Cirtam oppidum iter constituunt, quod ibi Me-
tellus praedam captivosque et inpedimenta locaverat.
3 Ita Iugurtha ratus, aut capta urbe operae pretium
fore, aut si Romanus auxilio suis venisset, proelio
4 sese certaturos. Nam callidus id modo festinabat,
Bocchi pacem inminuere, ne moras agitando aliud
quam bellum mallet.

82 Imperator postquam de regum societate cognovit, non temere, neque, uti saepe iam victo Iugurtha consueverat, omnibus locis pugnandi copiam facit; ceterum haud procul ab Cirta castris munitis reges opperitur, melius esse ratus, cognitis Mauris, quoniam is novus hostis accesserat, ex commodo pugnam facere.

2 Interim Roma per litteras certior fit, provinciam
Numidiam Mario datam; nam consulem factum ante
acceperat. Quis rebus supra bonum atque hones-
tum perculsus, neque lacrumas tenere neque mo-
derari linguam: vir egregius in aliis artibus nimis
3 molliter aegritudinem pati. Quam rem alii in super-
biam vortebant, alii bonum ingenium contumelia
accensum esse, multi, quod iam parta victoria ex
manibus eriperetur. Nobis satis cognitum est, illum
magis honore Mari quam iniuria sua excruciatum,
neque tam anxie laturum fuisse, si adempta provin-
cia alii quam Mario traderetur.

83 Igitur eo dolore inpeditus, et quia stultitiae videbatur alienam rem periculo suo curare, legatos ad Bocchum mittit postulatum, ne sine caussa hostis populo Romano fieret: habere tum magnam copiam societatis amicitiaeque coniungendae, quae potior bello esset; quamquam opibus suis confideret, tamen non debere incerta pro certis mutare: omne bellum sumi facile, ceterum aegerrume desinere; non in

eiusdem potestate initium eius et finem esse; inci-
pere cuivis, etiam ignavo licere, deponi, cum victores
velint: proinde sibi regnoque suo consuleret, neu
florentis res suas cum Iugurthae perditis misceret.
Ad ea rex satis placide verba facit: sese pacem
cupere, sed Iugurthae fortunarum misereri; si eadem
illi copia fieret, omnia conventura. Rursus imperator 3
contra postulata Bocchi nuntios mittit; ille probare
partim, alia abnuere. Eo modo saepe ab utroque
missis remissisque nuntiis tempus procedere, et ex
Metelli voluntate bellum intactum trahi.

At Marius, ut supra diximus, cupientissuma 84
plebe consul factus, postquam ei provinciam Numi-
diam populus iussit, antea iam infestus nobilitati,
tum vero multus atque ferox instare, singulos modo,
modo universos laedere: dictitare, sese consulatum
ex victis illis spolia cepisse, alia praeterea magnifica
pro se et illis dolentia. Interim quae bello opus 2
erant prima habere: postulare legionibus supple-
mentum, auxilia a populis et regibus sociisque
arcessere, praeterea ex Latio fortissumum quemque,
plerosque militiae, paucos fama cognitos accire, et
ambiundo cogere homines emeritis stipendiis secum
proficisci. Neque illi senatus, quamquam advorsus 3
erat, de ullo negotio abnuere audebat; ceterum sup-
plementum etiam laetus decreverat, quia neque plebi
militia volenti putabatur, et Marius aut belli usum
aut studia volgi amissurus. Sed ea res frustra
sperata: tanta lubido cum Mario eundi plerosque
invaserat. Sese quisque praeda locupletem fore,
victorem domum rediturum, alia huiusce modi ani-
mis trahebant, et eos non paullum oratione sua
Marius arrexerat. Nam postquam, omnibus quae 5
postulaverat decretis, milites scribere volt, hortandi
caussa simul et nobilitatem — uti consueverat —
exagitandi, contionem populi advocavit, deinde hoc
modo disseruit:

85 'Scio ego, Quirites, plerosque non eisdem artibus
imperium a vobis petere et postquam adepti sunt
gerere; primo industrios supplicis modicos esse,
dein per ignaviam et superbiam aetatem agere. Sed
2 mihi contra ea videtur; nam quanto pluris [est] univorsa
res publica quam consulatus aut praetura, eo maiore
cura illam administrari quam haec peti debere.
3 Neque me fallit, quantum cum maxumo vostro be-
nificio negoti sustineam. Bellum parare, simul [et] ae-
rario parcere, cogere ad militiam eos quos nolis offen-
dere, domi forisque omnia curare, et ea agere inter
invidos occursantis factiosos, opinione, Quirites, aspe-
4 rius est. Ad hoc, alii si deliquere, vetus nobilitas,
maiorum fortia facta, cognatorum et adfinium opes,
multae clientelae, omnia haec praesidio adsunt: mihi
spes omnes in memet sitae, quas necesse est virtute
5 et innocentia tutari; nam alia infirma sunt. Et illud
intellego, Quirites, omnium ora in me convorsa
esse, aequos bonosque favere — quippe mea bene
facta rei publicae procedunt —, nobilitatem locum
6 invadendi quaerere. Quo mihi acrius adnitendum
7 est, uti neque vos capiamini, et illi frustra sint.
Ita ad hoc aetatis a pueritia fui, uti omnis labores
8 et pericula consueta habeam. Quae ante vostra
benificia gratuito faciebam, ea uti accepta mercede
9 deseram, non est consilium, Quirites. Illis difficile
est in potestatibus temperare, qui per ambitionem
sese probos simulavere; mihi, qui omnem aetatem
in optumis artibus egi, bene facere iam ex con-
suetudine in naturam vortit.

10 Bellum me gerere cum Iugurtha iussistis, quam
rem nobilitas aegerrume tulit. Quaeso, reputate cum
animis vostris, num id mutare melius sit, siquem
ex illo globo nobilitatis ad hoc aut aliud tale ne-
gotium mittatis, hominem veteris prosapiae [ac] mul-
tarum imaginum et nullius stipendi, scilicet ut in
tanta re ignarus omnium trepidet festinet, sumat

aliquem ex populo monitorem offici sui. Ita ple- 11
rumque evenit, ut quem vos imperatorem iussistis,
is sibi imperatorem alium quaerat. Atque ego scio, 12
Quirites, qui, postquam consules facti sunt, et acta
maiorum et Graecorum militaria praecepta legere
coeperint: praeposteri homines; nam gerere, quam
fieri tempore posterius, re atque usu prius est.
Conparate nunc, Quirites, cum illorum superbia me 13
hominem novum. Quae illi audire aut legere so-
lent, eorum partem vidi, alia egomet gessi; quae
illi litteris, ea ego militando didici. Nunc vos exis- 14
tumate, facta an dicta pluris sint. Contemnunt no-
vitatem meam, ego illorum ignaviam; mihi fortuna,
illis probra obiciuntur. Quamquam ego naturam 15
unam et communem omnium existumo, sed fortis-
sumum quemque generosissumum. Ac si iam ex 16
patribus Albini aut Bestiae quaeri possit, mene an
illos ex sese gigni maluerint, quid responsuros cre-
ditis, nisi sese liberos quam optumos voluisse? Quod 17
si iure me despiciunt, faciant idem maioribus suis,
quibus, uti mihi, ex virtute nobilitas coepit. Invi- 18
dent honori meo; ergo invideant labori innocentiae
periculis etiam meis, quoniam per haec illum cepi.
Verum homines corrupti superbia ita aetatem agunt, 19
quasi vostros honores contemnant, ita hos petunt,
quasi honeste vixerint. Ne illi falsi sunt, qui divor- 20
sissumas res pariter expectant, ignaviae voluptatem
et praemia virtutis. Atque etiam, cum apud vos aut 21
in senatu verba faciunt, pleraque oratione maioris
suos extollunt; eorum fortia facta memorando cla-
riores sese putant. Quod contra est; nam quanto 22
vita illorum praeclarior, tanto horum socordia flagi-
tiosior. Et profecto ita se res habet; maiorum 23
gloria posteris quasi lumen est, neque bona neque
mala [eorum] in occulto patitur. Huiusce rei ego 24
inopiam fateor, Quirites; verum, id quod multo
praeclarius est, meamet facta mihi dicere licet.

25 Nunc videte, quam iniqui sint. Quod ex aliena
virtute sibi adrogant, id mihi ex mea non concedunt
scilicet quia imagines non habeo, et quia mihi nova
nobilitas est, quam certe peperisse melius est, quam
acceptam corrupisse.
26 Equidem ego non ignoro, si iam mihi respondere
velint, abunde illis facundam et conpositam oratio-
nem fore. Sed in maxumo vostro benificio cum
omnibus locis meque vosque male dictis lacerent, non
placuit reticere, nequis modestiam in conscientiam du-
27 ceret. Nam me quidem ex animi [mei] sententia nulla
oratio laedere potest; quippe vera necesse est bene
28 praedicent, falsa vita moresque mei superant. Sed
quoniam vostra consilia accusantur, qui mihi summum
honorem et maxumum negotium inposuistis, etiam
atque etiam reputate, num eorum paenitundum sit.
29 Non possum fidei caussa imagines neque triumphos
aut consulatus maiorum meorum ostentare, at, si res
postulet, hastas vexillum phaleras, alia militaria dona,
30 praeterea cicatrices advorso pectore. Hae sunt meae
imagines, haec nobilitas, non hereditate relicta, ut
illa illis, sed quae egomet plurumis laboribus et
31 periculis quaesivi. Non sunt conposita verba mea:
parvi id facio; ipsa se virtus satis ostendit: illis
artificio opus est, ut turpia facta oratione tegant.
32 Neque litteras Graecas didici; parum placebat eas
discere, quippe quae ad virtutem doctoribus nihil
33 profuerunt. At illa multo optuma rei publicae doc-
tus sum, hostem ferire, praesidium agitare, nihil me-
tuere nisi turpem famam; hiemem atque aestatem iux-
ta pati, humi requiescere, eodem tempore inopiam et
34 laborem tolerare. His ego praeceptis milites hor-
tabor: neque illos arte colam, me opulenter, neque
35 gloriam meam, laborem illorum faciam. Hoc est
utile, hoc civile imperium; nam, cum tute per mol-
litiam agas, exercitum supplicio cogere, id est do-
36 minum, non imperatorem esse. Haec atque talia

maiores vostri faciundo seque remque publicam ce-
lebravere. Quis nobilitas freta, ipsa dissimilis mo- 37
ribus nos illorum aemulos contemnit et omnis ho-
nores non ex merito, sed quasi debitos a vobis
repetit. Ceterum homines superbissumi procul er- 38
rant. Maiores eorum omnia, quae licebat, illis
reliquere, divitias imagines, memoriam sui praecla-
ram; virtutem non reliquere, neque poterant: ea
sola neque datur dono neque accipitur. Sordidum 39
me et incultis moribus aiunt, quia parum scite con-
vivium exorno, neque histrionem ullum, neque plu-
ris preti cocum quam vilicum habeo. Quae mihi 40
lubet confiteri, Quirites. Nam ex parente meo et
ex aliis sanctis viris ita accepi, munditias mulieri-
bus, viris laborem convenire, omnibusque bonis
oportere plus gloriae quam divitiarum [esse], arma,
non supellectilem decori esse. Quin ergo quod 41
iuvat, quod carum aestumant, id semper faciant:
ament potent, ubi adulescentiam habuere, ibi senec-
tutem agant, in conviviis, dediti ventri et turpis-
sumae parti corporis; sudorem, pulverem et alia
talia relinquant nobis, quibus illa epulis iocundiora
sunt. Verum non est ita. Nam ubi se omnibus 42
flagitiis dedecoravere, turpissumi bonorum praemia
ereptum eunt. Ita iniustissume luxuria et ignavia, 43
pessumae artes, illis, qui coluere eas, nihil obficiunt,
rei publicae innoxiae cladi sunt.

Nunc quoniam illis, quantum mores mei, non 44
illorum flagitia poscebant, respondi, pauca de re
publica loquar. Primum omnium de Numidia bonum 45
habete animum, Quirites. Nam quae ad hoc tem-
pus Iugurtham tutata sunt, omnia removistis, ava-
ritiam, inperitiam atque superbiam. Deinde exer- 46
citus ibi est, locorum sciens, sed me Hercules ma-
gis strenuus quam felix. Nam magna pars eius
avaritia aut temeritate ducum attrita est. Quamobrem 47
vos, quibus militaris aetas est, adnitimini mecum

et capessite rem publicam; neque quemquam ex
calamitate aliorum aut imperatorum superbia metus
ceperit. Egomet in agmine, in proelio, consultor
idem et socius periculi vobiscum adero, meque
48 vosque in omnibus rebus iuxta geram. Et profecto
deis iuvantibus omnia matura sunt, victoria, praeda,
laus; quae si dubia aut procul essent, tamen omnis
49 bonos rei publicae subvenire decebat. Etenim nemo
ignavia inmortalis factus est, neque quisquam parens
liberis, uti aeterni forent, optavit, magis uti boni
50 honestique vitam exigerent. Plura dicerem, Qui-
rites, si timidis virtutem verba adderent; nam stre-
nuis abunde dictum puto.'

86 Huiusce modi oratione habita Marius, postquam
plebis animos arrectos videt, propere commeatu
stipendio, armis aliisque utilibus navis onerat, cum
2 his Aulum Manlium legatum proficisci iubet. Ipse
interea milites scribere, non more maiorum neque
ex classibus, sed uti cuiusque lubido erat, capite
3 censos plerosque. Id factum alii inopia bonorum,
alii per ambitionem consulis memorabant, quod ab
eo genere celebratus auctusque erat, et homini po-
tentiam quaerenti egentissumus quisque oportunis-
sumus, cui neque sua curae, quippe quae nulla sunt,
et omnia cum pretio honesta videntur.

4 Igitur Marius cum aliquanto maiore numero,
quam decretum erat, in Africam profectus paucis
5 diebus Vticam advehitur. Exercitus ei traditur a
Publio Rutilio legato; nam Metellus conspectum Mari
fugerat, ne videret ea, quae audita animus tole-
87 rare nequiverat. Sed consul, expletis legionibus
cohortibusque auxiliariis, in agrum fertilem et praeda
onustum proficiscitur, omnia ibi capta militibus donat,
dein castella et oppida natura et viris parum munita
adgreditur, proelia multa, ceterum levia, alia aliis
2 locis facere. Interim novi milites sine metu pugnae
adesse: videre fugientis capi aut occidi, fortissumum

quemque tutissumum; armis libertatem, patriam pa-
rentisque et alia omnia tegi, gloriam atque divitias
quaeri. Sic brevi spatio novi veteresque coaluere, 3
et virtus omnium aequalis facta.
At reges, ubi de adventu Mari cognoverunt, 4
divorsi in locos difficilis abeunt. Ita Iugurthae
placuerat, speranti, mox effusos hostis invadi posse,
Romanos, sicuti plerosque, remoto metu laxius
licentiusque futuros.
Metellus interea Romam profectus contra spem 88
suam laetissumis animis excipitur, plebi patribusque,
postquam invidia decesserat, iuxta carus.
Sed Marius inpigre prudenterque suorum et 2
hostium res pariter attendere, cognoscere, quid boni
utrisque aut contra esset, explorare itinera regum,
consilia et insidias eorum ante venire, nihil apud se
remissum neque apud illos tutum pati. Itaque et 3
Gaetulos et Iugurtham, ex sociis nostris prae-
das agentis, saepe adgressus in itinere fuderat, ip-
sumque regem haud procul ab oppido Cirta armis
exuerat.
Quae postquam gloriosa modo neque belli pa- 4
trandi cognovit, statuit urbis, quae viris aut loco
pro hostibus et advorsum se oportunissumae erant,
singulas circumvenire: ita Iugurtham aut praesidiis
nudatum, si ea pateretur, aut proelio certaturum.
Nam Bocchus nuntios ad eum saepe miserat, velle 5
populi Romani amicitiam: nequid ab se hostile timeret.
Id simulaveritne, quo inprovisus gravior accederet, an 6
mobilitate ingeni pacem atque bellum mutare soli-
tus, parum exploratum est. Sed consul, uti sta- 89
tuerat, oppida castellaque munita adire, partim vi,
alia metu aut praemia ostentando avortere ab hos-
tibus. Ac primo mediocria gerebat, existumans, Iu- 2
gurtham ob suos tutardos in manus venturum. Sed ubi 3
illum procul abesse et aliis negotiis intentum accepit,
maiora et magis aspera adgredi tempus visum est.

4 Erat inter ingentis solitudines oppidum mag-
num atque valens, nomine Capsa, cuius condi-
tor Hercules Libus memorabatur. Eius cives apud
Iugurtham inmunes, levi imperio, et ob ea fidelis-
sumi habebantur, muniti advorsum hostis non moe-
nibus modo et armis atque viris, verum etiam multo
5 magis locorum asperitate. Nam praeter oppidum
propinqua alia omnia vasta inculta, egentia aquae
infesta serpentibus, quorum vis, sicuti omnium fe-
rarum, [inopia cibi acrior, ad hoc natura serpentium
ipsa perniciosa] siti magis quam alia re accenditur.
6 Eius potiundi Marium maxuma cupido invaserat, cum
propter usum belli, tum quia res aspera videbatur, et
Metellus oppidum Thalam magna gloria ceperat,
haud dissimiliter situm munitumque, nisi quod apud
Thalam non longe a moenibus aliquot fontes erant,
Capsenses una modo atque ea intra oppidum iugi
7 aqua, cetera pluvia utebantur. Id ibique et in omni
Africa, qua procul a mari incultius agebant, eo fa-
cilius tolerabatur, quia Numidae plerumque lacte et
ferina carne vescebantur, neque salem neque alia
8 inritamenta gulae quaerebant: cibus illis advorsum
famem atque sitim, non lubidini neque luxuriae erat.
90 Igitur consul, omnibus exploratis, credo deis fretus,
— nam contra tantas difficultatis consilio satis provi-
dere non poterat; quippe etiam frumenti inopia
temptabatur, quod Numidae pabulo pecoris magis
quam arvo student, et quodcumque natum fuerat,
iussu regis in loca munita contulerant, ager autem
aridus et frugum vacuus ea tempestate; nam aesta-
tis extremum erat — tamen pro rei copia satis provi-
2 denter exornat: pecus omne, quod superioribus
diebus praedae fuerat, equitibus auxiliariis agundum
attribuit, Aulum Manlium legatum cum cohortibus
expeditis ad oppidum Laris, ubi stipendium et com-
meatum locaverat, ire iubet [dicitque]: se praeda-
bundum post paucos dies eodem venturum. Sic

incepto suo occultato pergit ad flumen Tanam.
Ceterum in itinere cotidie pecus exercitui per cen- **91**
turias, item turmas aequaliter distribuerat, et ex
coriis utres uti fierent curabat; simul [et] inopiam
frumenti lenire et ignaris omnibus parare quae
mox usu forent; denique sexto die, cum ad flumen
ventum est [maxuma vis utrium effecta], ibi castris 2
levi munimento positis, milites cibum capere atque
uti simul cum occasu solis egrederentur paratos esse
iubet: omnibus sarcinis abiectis, aqua modo seque
et iumenta onerare. Dein, postquam tempus visum, 3
castris egreditur, noctemque totam itinere facto
consedit; idem proxuma facit; dein tertia multo
ante lucis adventum pervenit in locum tumulosum
ab Capsa non amplius duum milium intervallo, ibi-
que quam occultissume potest cum omnibus copiis
opperitur. Sed ubi dies coepit et Numidae, nihil 4
hostile metuentes, multi oppido egressi, repente
omnem equitatum et cum eis velocissumos pedites
cursu tendere ad Capsam et portas obsidere iubet;
deinde ipse intentus propere sequi, neque milites
praedari sinere. Quae postquam oppidani cogno- 5
vere, res trepidae, metus ingens: malum inprovisum,
ad hoc pars civium extra moenia in hostium potes-
tate coegere, uti deditionem facerent. Ceterum 6
oppidum incensum; Numidae puberes interfecti, alii
omnes venum dati: praeda militibus divisa. Id faci- 7
nus contra ius belli non avaritia neque scelere con-
sulis admissum, sed quia locus Iugurthae oportunus,
nobis aditu difficilis, genus hominum mobile infidum 1
[ante] neque benificio neque metu coercitum.

Marius sine ullo suorum incommodo postquam **92**
tantam rem peregit, magnus et clarus antea, maior
atque clarior haberi coepit. Omnia non bene con- 2
sulta [modo, verum etiam casu data] in virtutem
trahebantur: milites, modesto imperio habiti, simul
et locupletes, ad caelum ferre, Numidae magis quam

mortalem timere: postremo omnes, socii atque hos-
tes, credere, illi aut mentem divinam esse, aut deo-
rum nutu cuncta portendi.
3 Sed consul, bene ea res nbi evenit, ad alia oppida
pergit, pauca repugnantibus Numidis capit, plura, de-
sertá propter Capsensium miserias, igni corrumpit:
4 luctu atque caede omnia conplentur. Denique mul-
tis locis potitus, ac plerisque exercitu incruento,
aliam rem adgreditur, non eadem asperitate qua
Capsensium, ceterum haud secus difficilem.
5 Namque haud longe a flumine Mulucha, quod
Iugurthae Bocchique regnum disiungebat, erat inter
ceteram planitiem mons saxeus, mediocri castello
satis patens, in inmensum editus, uno perangusto
aditu relicto; nam omnia natura velut opere atque
6 consulto praeceps. Quem locum Marius, quod ibi
regis thesauri erant, summa vi capere intendit. Sed
7 ea res forte quam consilio melius gesta. Nam cas-
tello virorum atque armorum satis, magna vis fru-
menti et fons aquae; aggeribus turribusque et aliis
machinationibus locus inportunus, iter castellanorum
8 angustum admodum, utrimque praecisum. Vineae
cum ingenti periculo frustra agebantur, nam cum
ea paullo processerant, igni aut lapidibus corrum-
9 pebantur; milites neque pro opere consistere prop-
ter iniquitatem loci, neque inter vineas sine peri-
culo administrare; optumus quisque cadere aut
93 sauciari, ceteris metus augeri. At Marius, multis
diebus et laboribus consumptis, anxius trahere cum
animo suo, omitteretne inceptum, quoniam frustra
erat, an fortunam opperiretur, qua saepe prospere
2 usus fuerat. Quae cum multos dies noctisque
aestuans agitaret, forte quidam Ligus, ex cohortibus
auxiliariis miles gregarius, castris aquatum egressus,
haud procul ab latere castelli, quod avorsum proe-
liantibus erat, animum advortit inter saxa repen-
tis cocleas; quarum cum unam atque alteram,

dein plures peteret, studio legundi paullatim prope
ad summum montis egressus est. Vbi postquam 3
solitudinem intellexit, more ingeni humani cupido
difficilia faciundi animum vortit. Et forte in eo 4
loco grandis ilex coaluerat inter saxa, paullum
modo prona, dein flexa atque aucta in altitudinem
quo cuncta gignentium natura fert; cuius ramis modo,
modo eminentibus saxis nisus Ligus in castelli pla-
nitiem perrepsit, quod cuncti Numidae intenti proe-
liantibus aderant. Exploratis omnibus quae mox 5
usu fore ducebat, eadem regreditur, non temere, uti
escenderat, sed temptans omnia et circumspiciens.
Itaque Marium propere adit, acta edocet, hortatur, 6
ab ea parte, qua ipse escenderat, castellum temp-
tet; pollicetur sese itineris periculique ducem. Ma- 7
rius cum Ligure promissa eius cognitum ex prae-
sentibus misit; quorum uti cuiusque ingenium erat,
ita rem difficilem aut facilem nuntiavere; consulis
animus tamen paullum arrectus. Itaque ex copia 8
tubicinum et cornicinum numero quinque militesque
quam velocissumos delegit, et cum eis, praesidio
qui forent, quattuor centurionis, omnisque Liguri
parere iubet et ei negotio proxumum diem consti-
tuit. Sed ubi ex praecepto tempus visum, paratis 94
conpositisque omnibus ad locum pergit. Ceterum
illi, qui escensuri erant, praedocti ab duce arma
ornatumque mutaverant, capite atque pedibus nudis
uti prospectus nisusque per saxa facilius foret; su-
per terga gladii et scuta, verum ea Numidica ex
coriis, ponderis gratia simul et offensa quo levius
streperent. Igitur praegrediens Ligus saxa et 2
siquae vetustate radices eminebant laqueis vinciebat
quibus adlevati milites facilius escenderent, interdum
timidos insolentia itineris levare manu; ubi paullo
asperior ascensus erat, singulos prae se inermis
mittere, deinde ipse cum illorum armis sequi: quae
dubia nisu videbantur potissumus temptare, ac

saepius eadem escendens descendensque, dein sta-
3 tim digrediens, ceteris audaciam addere. Igitur diu
multumque fatigati tandem in castellum perveniunt,
desertum ab ea parte, quod omnes, sicuti aliis die-
bus, advorsum hostis aderant. Marius ubi ex nun-
tiis quae Ligus egerat cognovit, quamquam toto
die intentos proelio Numidas habuerat, tum vero
cohortatus milites et ipse extra vineas egressus
testudine acta succedere et simul hostem tormentis
4 sagittariisque et funditoribus eminus terrere. At Nu-
midae saepe antea vineis Romanorum subvorsis, item
incensis, non castelli moenibus sese tutabantur; sed
pro muro dies noctisque agitare, male dicere Romanis
ac Mario vecordiam obiectare, militibus nostris Iugur-
5 thae servitium minari: secundis rebus feroces esse.
Interim omnibus [Romanis hostibusque] proelio inten-
tis, magna utrimque vi pro gloria atque imperio
his, illis pro salute certantibus, repente a tergo
signa canere; ac primo mulieres et pueri, qui visum
processerant, fugere, deinde uti quisque muro pro-
xumus erat, postremo cuncti, armati inermesque.
6 Quod ubi accidit, eo acrius Romani instare fundere
ac plerosque tantummodo sauciare, dein super oc-
cisorum corpora vadere, avidi gloriae certantes
murum petere, neque quemquam omnium praeda
7 morari. Sic forte correcta Mari temeritas, gloriam
ex culpa invenit.

95 Ceterum dum ea res geritur, Lucius Sulla
quaestor cum magno equitatu in castra venit, quos
uti ex Latio et a sociis cogeret, Romae relic-
tus erat.

2 Sed quoniam nos tanti viri res admonuit, ido-
neum visum est, de natura cultuque eius paucis
dicere; neque enim alio loco de Sullae rebus dicturi
sumus, et Lucius Sisenna, optume et diligentissume
omnium, qui eas res dixere, persecutus, parum
3 mihi libero ore locutus videtur. Igitur Sulla gentis

patriciae nobilis fuit, familia prope iam extincta
maiorum ignavia, litteris Graecis atque Latinis iuxta
atque doctissume eruditus, animo ingenti; cupidus
voluptatum — sed gloriae cupidior — otio luxurioso
esse, tamen ab negotiis numquam voluptas remorata,
nisi quod de uxore potuit honestius consuli; fa-
cundus callidus et amicitia facilis, ad simulanda
negotia altitudo ingeni incredibilis; multarum rerum
ac maxume pecuniae largitor. Atque illi, felicis- 4
sumo omnium, ante civilem victoriam numquam
super industriam fortuna fuit, multique dubitavere
fortior an felicior esset; nam postea quae fecerit
incertum habeo pudeat an pigeat magis disserere.

Igitur Sulla, uti supra dictum est, postquam in 96
Africam atque in castra Mari cum equitatu venit,
rudis antea et ignarus belli, sollertissumus omnium
in paucis tempestatibus factus est. Ad hoc milites 2
benigne adpellare: multis rogantibus, aliis per se
ipse dare benificia, invitus accipere, sed ea prope-
rantius quam aes mutuum reddere; ipse ab nullo
repetere, magis id laborare, ut illi quam plurumi
deberent: ioca atque seria cum humillumis agere.
In operibus in agmine atque ad vigilias multus 3
adesse, neque interim, quod prava ambitio solet,
consulis aut cuiusquam boni famam laedere; tan-
tummodo neque consilio neque manu priorem alium
pati, plerosque ante venire. Quis rebus et artibus 4
brevi Mario militibusque carissumus factus.

At Iugurtha, postquam oppidum Capsam alios- 97
que locos munitos et sibi utilis, simul et magnam
pecuniam amiserat, ad Bocchum nuntios mittit,
quam primum in Numidiam copias adduceret: proeli
faciundi tempus adesse. Quem ubi cunctari acce- 2
pit et dubium belli atque pacis rationes trahere,
rursus, uti antea, proxumos eius donis corrumpit,
ipsique Mauro pollicetur Numidiae partem tertiam,
si aut Romani Africa expulsi, aut integris suis fini-

bus bellum conpositum foret. Eo praemio inlectus
Bocchus cum magna multitudine Iugurtham ac-
cedit.
Ita amborum exercitu coniuncto, Marium, iam
in hiberna proficiscentem, vix decuma parte die
reliqua invadunt, rati noctem quae iam aderat
et victis sibi munimento fore, et si vicissent, nullo
inpedimento, quia locorum scientes erant, contra
Romanis utrumque casum in tenebris difficiliorem
4 fore. Igitur simul consul ex multis de hostium
adventu cognovit, et ipsi hostes aderant, et prius
quam exercitus aut instrui aut sarcinas colligere,
denique ante quam signum aut imperium ullum
accipere quivit, equites Mauri atque Gaetuli, non
acie neque ullo more proeli, sed catervatim, uti
quosque fors conglobaverat, in nostros concurrunt;
5 qui omnes, trepidi inproviso metu ac tamen virtu-
tis memores, aut arma capiebant, aut capientis alios
ab hostibus defensabant; pars equos escendere, ob-
viam ire hostibus; pugna latrocinio magis quam
proelio similis fieri: sine signis sine ordinibus equi-
tes pedites permixti cedere alii, alii obtruncare,
multos, contra advorsos acerrume pugnantis, ab
tergo circumvenire; neque virtus neque arma satis
tegere, quod hostes numero plures et undique cir-
cumfusi erant; denique Romani veteres et ob ea
scientes belli, siquos locus aut casus coniunxerat,
orbis facere, atque ita ab omnibus partibus simul
98 tecti et instructi hostium vim sustentabant. Neque
in eo tam aspero negotio Marius territus aut magis
quam antea demisso animo fuit, sed cum turma
sua, quam ex fortissumis magis quam familiarissu-
mis paraverat, vagari passim, ac modo laborantibus
suis succurrere, modo hostis, ubi confertissumi ob-
stiterant, invadere: manu consulere militibus, quo-
niam imperare conturbatis omnibus non poterat.
2 Iamque dies consumptus erat, cum tamen barbari

nihil remittere atque, uti reges praeceperant, no-
ctem pro se rati acrius instare. Tum Marius ex 3
copia rerum consilium trahit, atque, uti suis recep-
tui locus esset, collis duos propinquos inter se oc-
cupat, quorum in uno, castris parum amplo, fons
aquae magnus erat, alter usu oportunus, quia magna
parte editus et praeceps pauca munimenta quaere-
bat. Ceterum apud aquam Sullam cum equitibus 4
noctem agitare iubet; ipse paullatim dispersos mi-
lites, neque minus hostibus conturbatis, in unum
contrahit, dein cunctos pleno gradu in collem sub-
ducit. Ita reges, loci difficultate coacti, proelio 5
deterrentur, neque tamen suos longius abire sinunt,
sed, utroque colle multitudine circumdato, effusi
consedere. Dein crebris ignibus factis, plerumque 6
noctis barbari suo more laetari exultare, strepere
vocibus, et ipsi duces feroces, quia non fugerant,
pro victoribus agere. Sed ea cuncta Romanis ex 7
tenebris et editioribus locis facilia visu magnoque
hortamento erant. Plurumum vero Marius inpe- **99**
ritia hostium confirmatus, quam maxumum silen-
tium haberi iubet, ne signa quidem, uti per vigilias
solebant, canere, deinde, ubi lux adventabat, defes-
sis iam hostibus et paullo ante somno captis, de
inproviso vigiles, item cohortium turmarum legio-
num tubicines simul omnis signa canere, milites
clamorem tollere atque portis erumpere. Mauri 2
atque Gaetuli, ignoto et horribili sonitu repente
exciti, neque fugere neque arma capere, neque om-
nino facere aut providere quicquam poterant: ita 3
cunctos strepitu clamore, nullo subveniente, nostris
instantibus, tumultu terrore formido quasi vecordia
ceperat. Denique omnes fusi fugatique; arma et signa
militaria pleraque capta, pluresque eo proelio, quam
omnibus superioribus interempti. Nam somno et
metu insolito inpedita fuga.

Dein Marius, uti coeperat, in hiberna [proficis- **100**

citur quae]: propter commeatum in oppidis maritu-
mis agere decreverat. Neque tamen victoria so-
cors aut insolens factus, sed pariter atque in con-
2 spectu hostium quadrato agmine incedere: Sulla
cum equitatu apud dextumos, in sinistra parte Au-
lus Manlius cum funditoribus et sagittariis, prae-
terea cohortis Ligurum curabat; primos et extre-
mos cum expeditis manipulis tribunos locaverat;
3 perfugae, minume cari et regionum scientissumi,
hostium iter explorabant. Simul consul, quasi nullo
inposito, omnia providere, apud omnis adesse, lau-
4 dare et increpare merentis. Ipse armatus intentus-
que, item milites cogebat; neque secus, atque iter
facere, castra munire, excubitum in porta cohortis
ex legionibus, pro castris equites auxiliarios mit-
tere, praeterea alios super vallum in munimentis
locare, vigilias ipse circumire, non tam diffidentia
futurum quae imperavisset, quam uti militibus exae-
5 quatus cum imperatore labos volentibus esset. Et
sane Marius illoque aliisque temporibus Iugurthini
belli pudore magis quam malo exercitum coercebat;
quod multi per ambitionem fieri aiebant, pars quod
a pueritia consuetam duritiam et alia, quae ceteri
miserias vocant, voluptati habuisset; nisi tamen res
publica pariter ac saevissumo imperio bene atque
decore gesta.

101 Igitur quarto denique die haud longe ab oppido
Cirta undique simul speculatores citi sese ostendunt,
2 qua re hostis adesse intellegitur. Sed quia divorsi
redeuntes, alius ab alia parte atque omnes idem
significabant, consul incertus quonam modo aciem
instrueret, nullo ordine commutato, advorsum omnia
3 paratus, ibidem opperitur. Ita Iugurtham spes
frustrata, qui copias in quattuor partis distribuerat,
ratus ex omnibus aeque aliquos ab tergo hostibus
4 venturos. Interim Sulla, quem primum hostes atti-
gerant, cohortatus suos, turmatim et quam maxume

confertis equis ipse aliique Mauros invadunt, ceteri
in loco manentes ab iaculis eminus emissis corpora
tegere, et siqui in manus venerant, obtruncare.
Dum eo modo equites proeliantur, Bocchus cum 5
peditibus, quos Volux filius eius adduxerat, neque
in priore pugna, in itinere morati, adfuerant, pos-
tremam Romanorum aciem invadunt. Tum Marius 6
apud primos agebat, quod ibi Iugurtha cum pluru-
mis erat. Dein Numida, cognito Bocchi adventu,
clam cum paucis ad pedites convortit; ibi Latine
— nam ad Numantiam loqui didicerat — exclamat:
nostros frustra pugnare, paullo ante Marium sua
manu interfectum; simul gladium sanguine oblitum
ostendere, quem in pugna satis inpigre occiso pe-
dite nostro cruentaverat. Quod ubi milites acce- 7
pere, magis atrocitate rei quam fide nunti terren-
tur, simulque barbări animos tollĕre et in percul-
sos Romanos acrius incedere. Iamque paullum ab 8
fuga aberant, cum Sulla, profligatis eis quos ad-
vorsum ierat, rediens ab latere Mauris incurrit.
Bocchus statim avortitur. At Iugurtha, dum sus- 9
tentare suos et prope iam adeptam victoriam reti-
nere cupit, circumventus ab equitibus, dextera si-
nistra omnibus occisis, solus inter tela hostium vi-
tabundus erumpit. Atque interim Marius fugatis 10
equitibus accurrit auxilio suis, quos pelli iam ac-
ceperat. Denique hostes iam undique fusi. Tum 11
spectaculum horribile in campis patentibus: sequi
fugere, occidi capi, equi atque viri adflicti, ac multi
volneribus acceptis neque fugere posse neque quie-
tem pati, niti modo ac statim concidere: postremo
omnia, qua visus erat, constrata telis armis, cada-
veribus, et inter ea humus infecta sanguine.

Post ea loci consul haud dubie iam victor per- **102**
venit in oppidum Cirtam, quo initio profectus in-
tenderat. Eo post diem quintum, quam iterum bar- 2
bari male pugnaverant, legati a Boccho veniunt,

qui regis verbis ab Mario petivere, duos quam
fidissumos ad eum mitteret: velle de suo et de
3 populi Romani commodo cum eis disserere. Ille
statim Lucium Sullam et Aulum Manlium ire
iubet. Qui quamquam acciti ibant, tamen placuit
verba apud regem facere, uti ingenium aut avorsum
flecterent, aut cupidum pacis vehementius accen-
4 derent. Itaque Sulla, cuius facundiae, non aetati
a Manlio concessum, pauca verba huiusce modi
locutus:

5 'Rex Bocche, magna nobis laetitia est, quod te
talem virum dei monuere, uti aliquando pacem
quam bellum malles, neu te optumum cum pessumo
omnium Iugurtha miscendo conmaculares, simul
nobis demeres acerbam necessitudinem, pariter te
6 errantem atque illum sceleratissumum persequi. Ad
hoc populo Romano iam a principio [inopi] melius
visum, amicos quam servos quaerere; tutiusque
7 rati, volentibus quam coactis imperitare. Tibi vero
nulla oportunior nostra amicitia, primum, quia pro-
cul absumus, in quo offensae minumum, gratia par
ac si prope adessemus; dein quia parentis abunde
habemus, amicorum neque nobis neque cuiquam
8 omnium satis fuit. Atque hoc utinam a principio
tibi placuisset! profecto ex populo Romano ad hoc
tempus multo plura bona accepisses, quam mala
9 perpessus es. Sed quoniam humanarum rerum
Fortuna pleraque regit, cui scilicet placuisse et
vim et gratiam nostram te experiri, nunc, quando
per illam licet, festina atque uti coepisti perge.
10 Multa atque oportuna habes, quo facilius errata
11 officiis superes. Postremo hoc in pectus tuum
demitte, numquam populum Romanum benificiis
victum esse; nam bello quid valeat, tute scis'.

12 Ad ea Bocchus placide et benigne, simul pauca
pro delicto suo verba facit: se non hostili animo,
sed ob regnum tutandum arma cepisse; nam Nu-

midiae partem, unde vi Iugurtham expulerit, iure 13
belli suam factam, eam vastari a Mario pati ne-
quivisse; praeterea missis antea Romam legatis, 14
repulsum ab amicitia: ceterum vetera omittere, ac
tum, si per Marium liceret, legatos ad senatum
missurum.

Dein, copia facta, animus barbari ab amicis 15
flexus, quos Iugurtha, cognita legatione Sullae et
Manli metuens id quod parabatur, donis corru-
perat.

Marius interea, exercitu in hibernaculis conpo- **103**
sito, cum expeditis cohortibus et parte equitatus
proficiscitur in loca sola obsessum turrim regiam,
quo Iugurtha perfugas omnis praesidium inposuerat.
Tum rursus Bocchus, seu reputando quae sibi 2
duobus proeliis venerant, seu admonitus ab aliis
amicis quos incorruptos Iugurtha reliquerat, ex
omni copia necessariorum quinque delegit, quorum
et fides cognita et ingenia validissuma erant. Eos 3
ad Marium, ac dein, si placeat, Romam legatos ire
iubet, agundarum rerum et quocumque modo belli
conponendi licentiam ipsis permittit. Illi mature 4
ad hiberna Romanorum proficiscuntur, deinde in
itinere a Gaetulis latronibus circumventi spoliatique,
pavidi sine decore ad Sullam profugiunt, quem
consul in expeditionem proficiscens pro praetore
reliquerat. Eos ille non pro vanis hostibus, uti 5
meriti erant, sed accurate ac liberaliter habuit;
qua re barbari et famam Romanorum avaritiae fal-
sam, et Sullam ob munificentiam in sese amicum
rati. Nam etiamtum largitio multis ignota erat; 6
munificus nemo putabatur, nisi pariter volens, dona
omnia in benignitate habebantur. Igitur quaestori 7
mandata Bocchi patefaciunt; simul ab eo petunt,
uti fautor consultorque sibi adsit; copias, fidem,
magnitudinem regis sui et alia, quae aut utilia aut
benivolentiae esse credebant, oratione extollunt;

dein Sulla omnia pollicito, docti, quo modo apud
Marium, item apud senatum verba facerent, circiter
104 dies quadraginta ibidem opperiuntur. Marius post-
quam confecto negotio, quo intenderat, Cirtam re-
dit, de adventu legatorum certior factus, illosque
et Sullam venire iubet, item Lucium Belienum
praetorem ab Vtica, praeterea omnis undique sena-
torii ordinis, quibuscum mandata Bocchi cogno-
2 scit. Legatis potestas eundi Romam [fit] ab con-
sule, interea indutiae postulabantur. Ea Sullae
et plerisque placuere; pauci ferocius decernunt, sci-
licet ignari humanarum rerum, quae fluxae et mo-
3 biles semper in advorsa mutantur. Ceterum Mauri,
inpetratis omnibus, tres Romam profecti cum Gnaeo
Octavio Rufone, qui quaestor stipendium in Afri-
cam portaverat, duo ad regem redeunt. Ex eis
Bocchus cum cetera, tum maxume benignitatem et
4 studium Sullae lubens accepit. Romae legatis eius,
postquam errasse regem et Iugurthae scelere lap-
sum deprecati sunt, amicitiam et foedus petentibus
hoc modo respondetur: 'Senatus et populus Roma-
nus benifici et iniuriae memor esse solet. Ceterum,
Bocchum quoniam paenitet, delicta gratiae facit;
foedus et amicitia dabuntur, cum meruerit.'

105 Quis rebus cognitis Bocchus per litteras a Ma-
rio petivit, uti Sullam ad se mitteret, cuius arbi-
2 tratu de communibus negotiis consuleretur. Is
missus cum praesidio equitum [atque peditum], item
funditorum Balearium; praeterea iere sagittarii et
cohors Paeligna cum velitaribus armis, itineris pro-
perandi caussa, neque his secus atque aliis armis
advorsum tela hostium, quod ea levia sunt, muniti.
3 Sed in itinere quinto denique die Volux, filius
Bocchi, repente in campis patentibus cum mille
non amplius equitibus sese ostendit, qui temere et
effuse euntes Sullae aliisque omnibus et numerum
4 ampliorem vero et hostilem metum efficiebant. Igi-

tur sese quisque expedire, arma atque tela temptare,
intendere; timor aliquantus, sed spes amplior, quippe
victoribus, et advorsum eos quos saepe vicerant.
Interim equites exploratum praemissi rem, uti erat, 5
quietam nuntiant. Volux adveniens quaestorem 106
adpellat [dicitque]: se a patre Boccho obviam illis
simul et praesidio missum. Deinde eum et proxu-
mum diem sine metu coniuncti eunt. Post, ubi 2
castra locata et diei vesper erat, repente Maurus
incerto voltu [pavens] ad Sullam adcurrit [dicitque]:
sibi ex speculatoribus cognitum, Iugurtham haud
procul abesse; simul, uti noctu clam secum pro-
fugeret, rogat atque hortatur. Ille animo feroci 3
negat, se totiens fusum Numidam pertimescere:
virtuti suorum satis credere; etiam si certa pestis
adesset, mansurum potius, quam proditis, quos du-
cebat, turpi fuga incertae ac forsitan post paullo
morbo interiturae vitae parceret. Ceterum ab eo- 4
dem monitus, uti noctu proficiscerentur, consilium
adprobat, ac statim milites cenatos esse, in castris
ignis quam creberrumos fieri, dein prima vigilia
silentio egredi iubet. Iamque nocturno itinere fes- 5
sis omnibus, Sulla pariter cum ortu solis castra
metabatur, cum equites Mauri nuntiant, Iugurtham
circiter duum milium intervallo ante [eos] conse-
disse. Quod postquam auditum est, tum vero in- 6
gens metus nostros invadit: credere se proditos a
Voluce et insidiis circumventos, ac fuere qui dice-
rent manu vindicandum, neque apud illum tantum
scelus inultum relinquendum. At Sulla, quamquam 107
eadem existumabat, tamen ab iniuria Maurum pro-
hibet; suos hortatur, uti fortem animum gererent:
saepe antea paucis strenuis advorsum multitudinem
bene pugnatum; quanto sibi in proelio minus pe-
percissent, tanto tutiores fore; nec quemquam de-
cere, qui manus armaverit, ab inermis pedibus
auxilium petere, in maxumo metu nudum et cae-

2 cum corpus ad hostis vortere. Deinde Volucem,
quoniam hostilia faceret, Iovem maxumum obtestatus
ut sceleris atque perfidiae Bocchi testis adesset, ex
3 castris abire iubet. Ille lacrumans orare, ne ea
crederet: nihil dolo factum, ac magis calliditate
Iugurthae, cui videlicet speculanti iter suum cogni-
4 tum esset; ceterum, quoniam neque ingentem mul-
titudinem haberet, et spes opesque eius ex patre
suo penderent, [credere] illum nihil palam ausurum,
5 cum ipse filius testis adesset; quare optumum factu
videri, per media eius castra palam transire; sese,
vel praemissis, vel ibidem relictis Mauris, solum
6 cum Sulla iturum. Ea res, ut in tali negotio, pro-
bata, ac statim profecti, quia de inproviso accide-
rant dubio atque haesitante Iugurtha, incolumes
7 transeunt. Dein paucis diebus, quo ire intenderant,
perventum est.

108 Ibi cum Boccho Numida quidam Aspar nomi-
ne multum et familiariter agebat, praemissus ab
Iugurtha, postquam Sullam accitum audierat, orator
et subdole speculatum Bocchi consilia; praeterea
Dabar, Massugradae filius, ex gente Masinissae,
ceterum materno genere inpar — nam pater eius ex
concubina ortus erat — Mauro ob ingeni multa bona
2 carus acceptusque. Quem Bocchus fidum esse
Romanis multis ante tempestatibus expertus, ilico
ad Sullam nuntiatum mittit, paratum sese facere,
quae populus Romanus vellet: colloquio diem lo-
cum tempus ipse delegeret; consulta sese omnia
cum illo integra habere; neu Iugurthae legatum
pertimesceret, quo res communis licentius gerere-
tur; nam ab insidiis eius aliter caveri nequivisse.
3 Sed ego conperior, Bocchum magis Punica fide,
quam ob ea, quae praedicabat, simul Romanos et
Numidam spe pacis attinuisse multumque cum ani-
mo suo volvere solitum, Iugurtham Romanis, an
illi Sullam traderet; lubidinem advorsum nos, me-

tum pro nobis suasisse. Igitur Sulla respondit, 109
pauca coram Aspare locuturum, cetera occulte, aut
nullo aut quam paucissumis praesentibus; simul
edocet, quae sibi responderentur. Postquam sicuti 2
voluerat congressi, dicit se missum a consule ve-
nisse quaesitum ab eo, pacem an bellum agitaturus
foret. Tum rex, uti praeceptum fuerat, post diem 3
decumum redire iubet: [ac] nihil etiamnum decre-
visse, sed illo die responsurum. Dein ambo in sua
castra digressi. Sed ubi plerumque noctis proces- 4
sit. Sulla a Boccho occulte accersitur; ab utroque
tantummodo fidi interpretes adhibentur, praeterea
Dabar internuntius, sanctus vir et ex sententia
ambobus. Ac statim sic rex incipit:

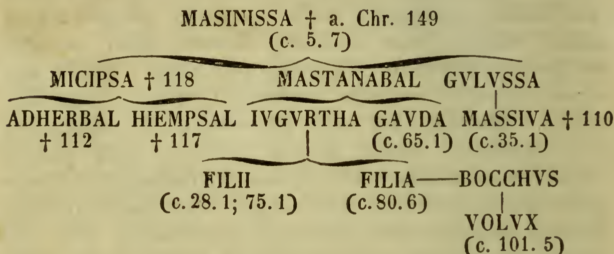
'Numquam ego ratus sum fore, uti rex maxu- 110
mus in hac terra et omnium, quos novi, privato
homini gratiam deberem. Et mehercule, Sulla, 2
ante te cognitum multis orantibus, aliis ultro ego-
met opem tuli, nullius indigus. Id inminutum, 3
quod ceteri dolere solent, ego laetor; fuerit mihi
eguisse aliquando [pretium] amicitiae tuae, qua apud
animum meum nihil carius [est]. Id adeo experiri 4
licet; arma viros, pecuniam, postremo quidquid
animo lubet, sume utere, et quoad vives, numquam
tibi redditam gratiam putaveris; semper apud me
integra erit; denique nihil, me sciente, frustra vo-
les. Nam, ut ego aestumo, regem armis quam 5
munificentia vinci minus flagitiosum est. Ceterum 6
de re publica vostra, cuius curator huc missus es,
paucis accipe. Bellum ego populo Romano neque
feci, neque factum umquam volui; adfinis meos
advorsum armatos armis tutatus sum. Id omitto, 7
quando vobis ita placet; gerite, quod voltis, cum
Iugurtha bellum. Ego flumen Mulucham, quod inter
me et Micipsam fuit, non egrediar, neque id in- 8
trare Iugurtham sinam. Praeterea siquid meque vo-
bisque dignum petiveris, haud repulsus abibis'.

111 Ad ea Sulla pro se breviter et modice, de pace
et de communibus rebus multis disseruit, denique
regi patefecit: quod polliceatur, senatum et popu-
lum Romanum, quoniam amplius armis valuissent,
non in gratiam habituros; faciundum aliquid, quod
illorum magis quam sua rettulisse videretur; id
adeo in promptu esse, quoniam Iugurthae copiam
haberet; quem si Romanis tradidisset, fore ut illi
plurumum deberetur; amicitiam, foedus, Numidiae
partem, quam nunc peteret, tunc ultro adventuram.
2 Rex primo negitare: adfinitatem, cognationem, prae-
terea foedus intervenisse, ad hoc metuere, ne fluxa
fide usus popularium animos avorteret, quis et Iu-
3 gurtha carus et Romani invisi erant; denique saepius
fatigatus lenitur et ex voluntate Sullae omnia se fac-
4 turum promittit. Ceterum ad simulandam pacem, cuius
Numida defessus bello avidissumus, quae utilia
visa constituunt. Ita conposito dolo digrediuntur.
112 At rex postero die Asparem Iugurthae legatum
adpellat [dicitque]: sibi per Dabarem ex Sulla cog-
nitum, posse condicionibus bellum poni; quamobrem
2 regis sui sententiam exquireret. Ille laetus in castra
Iugurthae venit; deinde, ab illo cuncta edoctus, pro-
perato itinere post diem octavum redit ad Bocchum
et ei denuntiat: Iugurtham cupere omnia, quae
imperarentur, facere, sed Mario parum confidere:
saepe antea cum imperatoribus Romanis pacem
3 conventam frustra fuisse; ceterum Bocchus si am-
bobus consultum et ratam pacem vellet, daret ope-
ram, ut una ab omnibus quasi de pace in collo-
quium veniretur, ibique sibi Sullam traderet; cum
talem virum in potestatem habuisset, tum fore, uti
iussu senati atque populi Romani foedus fieret;
neque hominem nobilem, non sua ignavia, sed ob
rem publicam in hostium potestate, relictum iri.
113 Haec Maurus secum ipse diu volvens tandem
promisit; ceterum dolo an vere cunctatus, parum

rum conperimus. Sed plerumque regiae voluntates, ut
vehementes, sic mobiles, saepe ipsae sibi advorsae.
Postea tempore et loco constituto, in colloquium 2
uti de pace veniretur, Bocchus Sullam modo, modo
Iugurthae legatum adpellare, benigne habere, idem
ambobus polliceri. Illi pariter laeti, spei bonae
pleni esse. Sed nocte ea, quae proxuma fuit ante 3
diem colloquio decretum, Maurus, adhibitis amicis
ac statim inmutata voluntate remotis, dicitur secum
ipse multa agitavisse, voltu corporis pariter atque
animo varius, quae scilicet, tacente ipso, occulta
pectoris patefecisse. Tamen postremo Sullam ac- 4
cersiri iubet et ex eius sententia Numidae insidias
tendit. Deinde, ubi dies advenit, et ei nuntiatum 5
est Iugurtham haud procul abesse, cum paucis
amicis et quaestore nostro quasi obvius honoris caussa
procedit in tumulum facillumum visu insidiantibus.
Eodem Numida cum plerisque necessariis suis in- 6
ermis, uti dictum erat, accedit ac statim signo dato
undique simul ex insidiis invaditur. Ceteri ob- 7
truncati; Iugurtha Sullae vinctus traditur, et ab eo
ad Marium deductus est.

Per idem tempus advorsum Gallos ab ducibus **114**
nostris Quinto Caepione et Marco Manlio male
pugnatum; quo metu Italia omnis contremuerat.
Scilicet inde usque ad nostram memoriam Romani 2
sic habuere, alia omnia virtuti suae prona esse,
cum Gallis pro salute, non pro gloria certari. Sed 3
postquam bellum in Numidia confectum et Iugur-
tham Romam vinctum adduci nuntiatum est, Marius
consul absens factus, et ei decreta provincia Gal-
lia; isque Kalendis Ianuariis magna gloria consul
triumphavit. Ea tempestate spes atque opes civi- 4
tatis in illo sitae.

Ne tota pagella vacaret, h. l. addere placuit stemma gentis MASINISSAE ad Sallusti Iugurtham adcommodatum.

Fortasse etiam MASSVGRADA, DABARIS pater (c. 108. 1), ex filiis MASSINISSAE erat.

EX HISTORIIS

QVAE EXTANT

ORATIONES ET EPISTVLAE

EX HISTORIA I

ORATIO LEPIDI CONSVLIS

AD POPVLVM ROMANVM

(I. 45 KRITZ)

Clementia et probitas vostra, Quirites, quibus per
ceteras gentis maxumi et clari estis, plurumum ti-
moris mihi faciunt advorsum tyrannidem Luci Sul-
lae, ne, quae ipsi nefanda aestumatis, ea parum
credendo de aliis circumveniamini — praesertim
cum illi spes omnis in scelere atque perfidia sit
neque se aliter tutum putet, quam si peior atque
intestabilior metu vostro fuerit, quo captis liberta-
tis curam miseria eximat — aut, si provideritis,
in vitandis periculis magis quam ulciscendo tenea-
mini. Satellites quidem eius, homines maxumi 2
nominis, optumis maiorum exemplis, nequeo satis
mirari, qui dominationis in vos servitium suum
mercedem dant et utrumque per iniuriam malunt
quam optumo iure liberi agere: praeclara Brutorum 3
atque Aemiliorum et Lutatiorum proles, geniti ad
ea, quae maiores virtute peperere, subvortunda.
Nam quid a Pyrrho Hannibale, Philippoque et 4
Antiocho defensum est aliud quam libertas et suae
cuique sedes, neu cui nisi legibus pareremus? Quae 5
cuncta scaevus iste Romulus quasi ab externis
rapta tenet, non tot exercituum clade neque consu-
lum et aliorum principum, quos fortuna belli con-
sumpserat, satiatus, sed tum crudelior, cum pleros-
que secundae res in miserationem ex ira vortunt.
Quin solus omnium post memoriam humani generis 6

supplicia in post futuros conposuit, quis prius in-
iuria quam vita certa esset; pravissumeque per sce-
leris inmanitatem adhuc tutus fuit, dum vos metu
gravioris serviti a repetunda libertate terrremini.
7 Agundum atque obviam eundum est, Quirites,
ne spolia vostra penes illos sint; non prolatandum
neque votis paranda auxilia: nisi forte speratis
taedium iam aut pudorem tyrannidis Sullae esse
et eum per scelus occupata periculosius dimissurum.
8 At ille eo processit, ut nihil gloriosum nisi tutum
et omnia retinendae dominationis honesta aestumet.
9 Itaque illa quies et otium cum libertate, quae multi
probi potius quam laborem cum honoribus capes-
10 sebant, nulla sunt: hac tempestate serviundum aut
imperitandum, habendus metus est aut faciundus,
11 Quirites. Nam quid ultra? quaeve humana superant
aut divina inpolluta sunt? Populus Romanus, paullo
ante gentium moderator, exutus imperio gloria
iure, agitandi inops despectusque ne servilia qui-
12 dem alimenta reliqua habet. Sociorum et Lati
magna vis civitate pro multis et egregiis factis a
vobis data per unum prohibentur, et plebis in-
noxiae patrias sedes occupavere pauci satellites,
mercedem scelerum. Leges iudicia, aerarium, pro-
vinciae reges penes unum, denique necis civium
14 et vitae licentia. Simul humanas hostias vidistis
15 et sepulcra infecta sanguine civili. Estne viris
reliqui aliud quam solvere iniuriam aut mori per
virtutem? Quoniam quidem unum omnibus finem
natura vel ferro saeptis statuit, neque quisquam
extremam necessitatem nihil ausus nisi muliebri
16 ingenio expectat. Verum ego seditiosus, uti Sulla
ait, qui praemia turbarum queror, et bellum cupi-
17 ens, qui iura pacis repeto. Scilicet quia non aliter
salvi satisque tuti in imperio eritis, nisi Vettius
Picens et scriba Cornelius aliena bene parta pro-
degerint; nisi adprobaritis omnes proscriptionem

innoxiorum ob divitias, cruciatus virorum inlustrium,
vastam urbem fuga et caedibus, bona civium mi-
serorum quasi Cimbricam praedam venum aut dono
datam. At obiectat mihi possessiones ex bonis 18
proscriptorum: quod quidem scelerum illius vel
maxumum est, non me neque quemquam omnium
satis tutum fuisse, si recte faceremus. Atque illa,
quae tum formidine mercatus sum pretio soluto,
iure tamen, dominis restituo, neque pati consilium
est ullam ex civibus praedam esse. Satis illa fue- 19
rint, quae rabie contracta toleravimus, manus con-
serentis inter se Romanos exercitus et arma ab
externis in nosmet vorsa. Scelerum et contumelia-
rum omnium finis sit. Quorum adeo Sullam non
paenitet, ut et facta in gloria numeret et, si liceat,
avidius fecerit.

Neque iam quid existumetis de illo, sed quan- 20
tum audeatis vereor: ne alius alium principem ex-
pectantes ante capiamini, non opibus eius, quae
futiles et corruptae sunt, sed vostra socordia con-
repti. Scilicet quam audeas tam videri felicem.
Nam praeter satellites conmaculatos quis eadem 21
volt, aut quis non omnia mutata praeter victorem?
An [scilicet] milites, quorum sanguine Tarulae Scir-
roque, pessumis servorum, divitiae partae sunt; an
quibus praelatus in magistratibus capiundis Fufidius,
ancilla turpis, honorum omnium dehonestamentum?
Itaque maxumam mihi fiduciam parit victor exer- 22
citus, cui per tot volnera et labores nihil praeter
tyrannum quaesitum est. Nisi forte tribuniciam po- 23
testatem evorsum profecti sunt, per arma conditam
a maioribus suis, utique iura et iudicia sibimet
extorquerent: egregia scilicet mercede, cum relegati
in paludes et silvas contumeliam atque invidiam
suam, praemia penes paucos intellegerint. Quare 24
igitur tanto agmine atque animis incedit? quia se-
cundae res mire sunt vitiis obtentui; quibus labe

factis quam formidatus est tam contemnetur: nisi
forte specie concordiae et pacis, quae sceleri et
paricidio suo nomina indidit; neque aliter rem pu-
blicam et belli finem ait, nisi maneat expulsa agris
plebes, praeda civilis acerbissuma, ius iudiciumque
omnium rerum penes se, quod populi Romani fuit.
25 Quae si vobis pax et conposita intelleguntur, ma-
xuma turbamenta rei publicae atque exitia probate,
adnuite legibus inpositis, accipite otium cum servi-
tio et tradite exemplum posteris ad rem publicam
26 suimet sanguinis mercede circumveniundam. Mihi,
quamquam per hoc summum imperium satis quae-
situm erat nomini maiorum, dignitati atque etiam
praesidio, tamen non fuit consilium privatas opes
facere, potiorque visa est periculosa libertas quieto
27 servitio. Quae si probatis, adeste, Quirites, et bene
iuvantibus divis Marcum Aemilium consulem ducem
et auctorem sequimini ad recipiundam libertatem.

EX HISTORIA I

ORATIO PHILIPPI

IN SENTENTIA

(I. 51 KRITZ)

Maxume vellem, patres conscripti, rem publi-
cam quietam esse aut in periculis a promptissumo
quoque defendi, denique prava incepta consultori-
bus noxae esse. Sed contra seditionibus omnia
turbata sunt, et ab eis, quos prohibere magis de-
cebat, postremo, quae pessumi et stultissumi de-
crevere, ea bonis et sapientibus faciunda sunt.
Nam bellum atque arma, quamquam vobis invisa, 2
tamen, quia Lepido placent, sumunda sunt; nisi
forte cui pacem praestare et bellum pati consili-
um est.

Pro dei boni, qui hanc urbem, amissa curia, 3
adhuc tegitis, Marcus Aemilius, omnium flagitioso-
rum postremus, qui peior an ignavior sit deliberari
non potest, exercitum opprimundae libertatis habet
et ex contempto metuendum effecit: vos mussantes
et retractantes verbis et vatum carminibus pacem
optatis magis quam defenditis, neque intellegitis
mollitia decretorum vobis dignitatem, illi metum
detrahi. Atque id iure; quoniam ex rapinis consu- 4
latum, ob seditionem provinciam cum exercitu adep-
tus est. Quid ille ob bene facta cepisset, cuius
sceleribus tanta praemia tribuistis? At scilicet eos, 5
qui ad postremum usque legatos, pacem concordiam
et alia huiusce modi decreverunt, gratiam ab eo
peperisse. Immo despecti et indigni re publica ha-
biti praedae loco aestumantur; quippe metu pacem
repetentes, quo habitam amiserant. Equidem a 6

principio, cum Etruriam coniurare, proscriptos accersi, largitionibus rem publicam lacerari videbam, maturandum putabam et Catuli consilia cum paucis secutus sum. Ceterum illi, qui gentis Aemiliae bene facta extollebant et ignoscundo populi Romani magnitudinem auxisse, nusquam etiam tum Lepidum progressum aiebant, cum privata arma opprimundae libertatis cepisset, sibi quisque opes aut patrocinia quaerundo consilium publicum cor-
7 ruperunt. At tum erat Lepidus latro cum calonibus et paucis sicariis, quorum nemo diurna mercede vitam mutaverit; nunc est pro consule cum imperio, non empto sed dato a vobis, cum legatis adhuc iure parentibus; et ad eum concurrere homines omnium ordinum corruptissumi, flagrantes inopia et cupidinibus, scelerum conscientia exagitati, quibus quies in seditionibus, in pace turbae sunt; hi tumultum ex tumultu, bellum ex bello serunt, Saturnini olim, post Sulpici, dein Mari Dama-
8 sippique, nunc Lepidi satellites. Praeterea Etruria atque omnes reliquiae belli arrectae; Hispaniae armis sollicitae; Mithridates in latere vectigalium nostrorum, quibus adhuc sustentamur, diem bello circumspicit: quin praeter idoneum ducem nihil abest ad subvortundum imperium.

9 Quod ego vos oro atque obsecro, patres conscripti, ut animadvortatis, neu patiamini licentiam scelerum quasi rabiem ad integros contactu procedere. Nam ubi malos praemia secuntur, haud fa-
10 cile quisquam gratuito bonus est. An expectatis, dum exercitu rursus admoto ferro atque flamma urbem invadat? quod multo propius est ab eo quo agitat statu, quam ex pace et concordia ad arma civilia; quae ille advorsum divina et humana omnia cepit, non pro sua aut quorum simulat iniuria, sed
11 legum ac libertatis subvortundae. Agitur enim ac laceratur animi cupidine et noxarum metu, ex-

pers consili, inquies, haec atque illa temptans; metuit
otium, odit bellum; luxu atque licentia carendum
videt, atque interim abutitur vostra socordia. Ne- 12
que mihi satis consili est, metum an ignaviam an
dementiam eam adpellem: qui videmini tanta mala
quasi fulmen optare se quisque ne attingat, sed
prohibere ne conari quidem.

Et quaeso considerate, quam convorsa rerum 13
natura sit. Antea malum publicum occulte, auxilia
palam instruebantur, et eo boni malos facile ante
ibant: nunc pax et concordia disturbantur palam,
defenduntur occulte; quibus illa placent, in armis
sunt, vos in metu. Quid expectatis? nisi forte pu- 14
det aut piget recte facere. An Lepidi mandata
animos movere? qui placere ait sua cuique reddi,
et aliena tenet; belli iura rescindi, cum ipse armis
cogat; civitatem confirmari, quibus ademptam ne-
gat; concordiae gratia plebei tribuniciam potesta-
tem restitui, ex qua omnes discordiae accensae.
Pessume omnium atque inpudentissume, tibine eges- 15
tas civium et luctus curae sunt? cui nihil est domi
nisi armis partum aut per iniuriam. Alterum con-
sulatum petis, quasi primum reddideris; bello con-
cordiam quaeris, quo parta disturbatur: nostri pro-
ditor, istis infidus, hostis omnium bonorum. Vt te
neque hominum neque deorum pudet, quos per
fidem aut periurio violasti. Qui quando talis es, 16
maneas in sententia et retineas arma te hortor,
neu prolatandis seditionibus, inquies ipse, nos in
sollicitudine adtineas. Neque te provinciae neque
leges neque dei penates civem patiuntur. Perge
qua coeptas, ut quam maturrume merita invenias.

Vos autem, patres conscripti, quo usque cunc- 17
tando rem publicam intutam patiemini et verbis
arma temptabitis? Dilectus advorsum vos habiti,
pecuniae publice et privatim extortae, praesidia de-
ducta atque inposita: ex lubidine leges imperantur

— cum interim vos legatos et decreta paratis.
Quanto me Hercnles avidius pacem petieritis tanto
bellum acrius erit, cum intelleget se metu magis
18 quam aequo et bono sustentatum. Nam qui tur-
bas et caedem civium odisse ait et ob id, armato
Lepido, vos inermos retinet, quae victis toleranda
sunt, ea, cum facere possitis, patiamini potius cen-
set. Ita illi a vobis pacem, vobis ab illo bellum
19 suadet. Haec si placent, si tanta torpedo animos
oppressit, ut obliti scelerum Cinnae, cuius in urbem
reditu decus ordinis huius interiit, nihilo minus vos
atque coniuges et liberos Lepido permissuri sitis,
quid opus decretis? quid auxilio Catuli? Quin is
20 et alii boni rem publicam frustra curant. Agite
ut lubet: parate vobis Cethegi atque alia prodito-
rum patrocinia, qui rapinas et incendia instaurare
cupiunt et rursus advorsum deos penatis manus
armare: sin libertas et vera magis placent, decer-
nite digna nomini et augete ingenium viris forti-
21 bus. Adest novus exercitus, ad hoc coloniae vete-
rum militum, nobilitas omnis, duces optumi; fortuna
meliores sequitur: iam illa, quae socordia nostra
collecta sunt, dilabentur.

22 Quare ita censeo: quoniam Marcus Lepidus
exercitum privato consilio paratum cum pessumis
et hostibus rei publicae contra huius ordinis auc-
toritatem ad urbem ducit, uti Appius Claudius in-
terrex cum Quinto Catulo pro consule et ceteris,
quibus imperium est, urbi praesidio sint operam-
que dent nequid res publica detrimenti capiat.

EX HISTORIA II

ORATIO GAI COTTAE CONSVLIS

AD POPVLVM ROMANVM

(II. 50 KRITZ)

Quirites, multa mihi pericula domi militiaeque,
multa advorsa fuere, quorum alia toleravi, partim
reppuli deorum auxiliis et virtute mea: in quis om-
nibus numquam animus negotio defuit neque decre-
tis labos; malae secundaeque res opes, non inge-
nium mihi mutabant. At contra in his miseriis 2
cuncta me cum fortuna deseruere. Praeterea se-
nectus, per se gravis, curam duplicat, cui misero
acta iam aetate ne mortem quidem honestam spe-
rare licet. Nam si paricida vostri sum et bis ge- 3
nitus hic deos penatis meos patriamque et summum
imperium vilia habeo, quis mihi vivo cruciatus sa-
tis est aut quae poena mortuo? quin omnia memo-
rata apud inferos supplicia scelere meo vici. A 4
prima adulescentia in ore vostro privatus et in ma-
gistratibus egi: qui lingua, qui consilio meo, qui
pecunia voluere, usi sunt; neque ego callidam fa-
cundiam neque ingenium ad male faciundum exercui;
avidissumus privatae gratiae maxumas inimicitias
pro re publica suscepi; quis victus cum illa simul
cum egens alienae opis plura mala expectarem,
vos, Quirites, rursus mihi patriam deosque penatis
cum ingenti dignitate dedistis. Pro quibus beni- 5
ficiis vix satis gratus videar, si singulis animam,
quam nequeo, concesserim. Nam vita et mors iura
naturae sunt: ut sine dedecore cum civibus fama
et fortunis integer agas, id dono datur atque accipitur.

6 Consules nos fecistis, Quirites, domi bellique
inpeditissuma re publica. Namque imperatores His-
paniae stipendium milites, arma frumentum poscunt;
et id res cogit, quoniam defectione sociorum et
Sertori per montis fuga neque manu certare pos-
7 sunt neque utilia parare. Exercitus in Asia Cilicia-
que ob nimias opes Mithridatis aluntur, Macedonia
plena hostium est, nec minus Italiae marituma et
provinciarum; cum interim vectigalia parva et bel-
lis incerta vix X partem sumptuum sustinent: ita
classe, quae commeatus tuebatur, minore quam an-
8 tea navigamus. Haec si dolo aut socordia nostra
contracta sunt, agite ut monet ira, supplicium su-
mite: sin fortuna communis asperior est, quare in-
digna vobis nobisque et re publica incipitis?

9 Atque ego, cuius aetati mors propior est, non
deprecor, siquid ea vobis incommodi demitur: ne-
que mox ingenio corporis honestius quam pro vostra
10 salute finem vitae fecerim. Adsum en Gaius Cotta
consul; facio quod saepe maiores asperis bellis fecere:
voveo dedoque me pro re publica, — quam deinde
11 cui mandetis circumspicite: nam talem honorem bo-
nus nemo volet, cum fortunae et maris et belli ab
aliis acti ratio reddunda aut turpiter moriundum
12 sit. Tantummodo in animis habetote non me ob
scelus aut avaritiam caesum, sed volentem pro ma-
13 xumis benificiis animam dono dedisse. Per vos,
Quirites, et gloriam maiorum, tolerate advorsa et
14 consulite rei publicae! Multa cura summo imperio
inest, multi ingentes labores, quos nequiquam ab-
nuitis, sed pacis opulentiam quaeritis, cum omnes
provinciae regna, maria terraeque aspera aut fessa
bellis sint.

EX HISTORIA II

EPISTVLA GNAEI POMPEI

AD SENATVM

(III. 1 KRITZ)

Si advorsus vos patriamque et deos penatis tot
labores et pericula suscepissem, quotiens a prima
adulescentia ductu meo scelestissumi hostes fusi et
vobis salus quaesita est, nihil amplius in absentem
me statuissetis quam adhuc agitis, patres conscripti:
quem contra aetatem proiectum ad bellum saevis-
sumum cum exercitu optume merito, quantum est
in vobis, fame, miserruma omnium morte, confe-
cistis. Hac in spe populus Romanus liberos suos 2
ad bellum misit? haec sunt praemia pro volneribus
et totiens ob rem publicam fuso sanguine? Fessus
scribundo mittundoque legatos omnis opes et spes
privatas meas consumpsi, cum interim a vobis per
triennium vix annuus sumptus datus est. Per 3
deos inmortalis, utrum censetis me vicem ae-
rari praestare, an exercitum sine frumento et sti-
pendio habere posse? Equidem fateor me ad hoc 4
bellum maiore studio quam consilio profectum:
quippe qui nomine modo imperi a vobis accepto
diebus XL exercitum paravi hostisque in cervici-
bus iam Italiae agentis ab Alpibus in Hispaniam
summovi. Per eas iter aliud atque Annibal nobis
opportunius patefeci. Recepi Galliam Pyrenaeum, 5
Lacetaniam Indigetis, et primum impetum Sertori
victoris novis militibus et multo paucioribus susti-
nui hiememque castris inter saevissumos hostis, non
per oppida neque ex ambitione mea egi. Quid

deinde proelia aut expeditiones hibernas, oppida
excisa aut recepta enumerem? quando res plus va-
let quam verba. Castra hostium apud Sucronem
capta et proelium apud flumen Turiam et dux hos-
tium Gaius Herennius cum urbe Valentia et exer-
citu deleti satis clara vobis sunt: pro quis, o grati
7 patres, egestatem et famem redditis. Itaque meo
et hostium exercitui par condicio est; namque
stipendium neutri datur: victor uterque in Italiam
venire potest.

8 Quod ego vos moneo quaesoque ut animadvor-
tatis, neu cogatis necessitatibus privatim mihi con-
9 sulere. Hispaniam citeriorem, quae non ab hosti-
bus tenetur, nos aut Sertorius ad internecionem
vastavimus praeter maritumas civitates, ultro nobis
sumptui onerique. Gallia superiore anno Metelli
exercitum stipendio frumentoque aluit et nunc ma-
lis fructibus ipsa vix agitat. Ego non rem famili-
10 arem modo, verum etiam fidem consumpsi. Reli-
qui vos estis: qui nisi subvenitis, invito et praedi-
cente me exercitus hinc et cum eo omne bellum
Hispaniae in Italiam transgredientur.

EX HISTORIA III

ORATIO MACRI TRIBVNI PLEBEI

AD PLEBEM

(III. 82 KRITZ)

Si, Quirites, parum existumaretis, quid inter
ius a maioribus relictum vobis et hoc a Sulla pa-
ratum servitium interesset, multis mihi disserundum
fuit docendique, quas ob iniurias et quotiens a pa-
tribus armata plebes secessisset utique vindices pa-
ravisset omnis iuris sui tribunos plebei. Nunc hor- 2
tari modo relicum est et ire primum via, qua ca-
pessundam arbitror libertatem. Neque me praeterit, 3
quantas opes nobilitatis solus inpotens, inani specie
magistratus, pellere dominatione incipiam, quantoque
tutius factio noxiorum agat quam soli innocentes.
Sed praeter spem bonam ex vobis, quae metum 4
vicit, statui certaminis advorsa pro libertate potiora
esse forti viro quam omnino non certavisse. Quam- 5
quam omnes alii creati pro iure vostro vim cunc-
tam et imperia sua gratia aut spe aut praemiis in vos
convortere meliusque habent mercede delinquere
quam gratis recte facere.

Itaque omnes concessere iam in paucorum do- 6
minationem, qui per militare nomen aerarium exer-
citus, regna provincias occupavere et arcem habent
ex spoliis vostris: cum interim more pecorum vos
multitudo singulis habendos fruendosque praebetis,
exuti omnibus, quae maiores reliquere; nisi quia
vobismet ipsi per suffragia, ut praesides olim, nunc
dominos destinatis. Itaque concessere illuc omnes: 7
et mox, si vostra receperitis, ad vos plerique. Ra-

ris enim animus est ad ea, quae placent, defen-
8 dunda: ceteri validiorum sunt. An dubium habe-
tis, num obficere quid vobis uno animo pergentibus
possit, quos languidos socordisque pertimuere? Nisi
forte Gaius Cotta, ex factione media consul, aliter
quam metu iura quaedam tribunis plebei restituit;
et, quamquam Lucius Sicinius primus de potestate
tribunicia loqui ausus mussantibus vobis circumven-
tus erat, tamen prius illi invidiam metuere, quam
9 vos iniuriae pertaesum est. Quod ego nequeo sa-
tis mirari, Quirites; nam spem frustra fuisse intel-
10 lexistis. Sulla mortuo, qui scelestum inposuerat
servitium, finem mali credebatis: ortus est longe
saevior Catulus. Tumultus intercessit Bruto et Ma-
merco consulibus; dein Gaius Curio ad exitium
11 usque insontis tribuni dominatus est; Lucullus su-
periore anno quantis animis ierit in Lucium Quin-
tium, vidistis, quantae denique nunc mihi turbae
concitantur! Quae profecto in cassum agebantur, si
prius quam vos serviundi finem, illi dominationis
facturi erant: praesertim cum his civilibus armis
dicta alia, sed certatum utrimque de dominatione
2 in vobis sit. Itaque cetera ex licentia aut odio aut
avaritia in tempus arsere: permansit una res modo,
quae utrimque quaesita est et erepta in posterum,
vis tribunicia, telum a maioribus libertati paratum.
13 Quod ego vos moneo quaesoque ut animadvortatis,
neu nomina rerum ad ignaviam mutantes otium pro
servitio adpelletis. Quo iam ipso frui, si vera et
honesta flagitium superaverit, non est condicio:
fuisset, si omnino quiessetis. Nunc animum advor-
tere et, nisi viceritis, quoniam omnis iniuria gra-
vitate tutior est, artius habebunt.

14 Quid censes igitur? aliquis vostrum subiecerit.
Primum omnium amittundum morem hunc quem
agitis, inpigrae linguae, animi ignavi, non ultra con-
15 tionis locum memores libertatis. Deinde — ne vos

ad virilia illa vocem, quo tribunos plebei modo, pa-
tricium magistratum, libera ab auctoribus patriciis
suffragia maiores vostri paravere — cum vis omnis,
Quirites, in vobis sit et, quae iussa nunc pro aliis
toleratis, pro vobis agere aut non agere certe pos-
sitis, Iovem aut alium quem deum consultorem ex-
pectatis? Magna illa consulum imperia et patrum 16
decreta vos exequendo rata efficitis, Quirites, ul-
troque licentiam in vos auctum atque adiutum pro-
peratis. Neque ego vos ultum iniurias hortor, ma- 17
gis uti requiem capiatis; neque discordias, ut illi
criminantur, sed earum finem volens iure gentium
res repeto et, si pertinaciter retinebunt, non arma
neque secessionem, tantummodo ne amplius san-
guinem vostrum praebeatis censebo. Gerant ha- 18
beantque suo modo imperia; quaerant triumphos;
Mithridatem, Sertorium et reliquias exulum perse-
quantur cum imaginibus suis: absit periculum et
labos quibus nulla pars fructus est. Nisi forte re- 19
pentina ista frumentaria lege munia vostra pensan-
tur: qua tamen quinis modiis libertatem omnium
aestumavere, qui profecto non amplius possunt ali-
mentis carceris. Namque, ut illis exiguitate mors
prohibetur, senescunt vires, sic neque absolvit cura
familiari tam parva res et ignaviam cuiusque tenu-
issuma spe frustratur: quae tamen quamvis ampla 20
quoniam serviti pretium ostentaretur, cuius torpedi-
nis erat decipi et vostrarum rerum ultro iniuriae
gratiam debere? Namque alio modo neque valent
in universos neque conabuntur. Cavendus dolus 21
est. Itaque simul conparant delenimenta et diffe-
runt vos in adventum Gnaei Pompei: quem ipsum,
ubi pertimuere sublatum in cervices suas, mox
dempto metu lacerant. Neque eos pudet, vindices 22
uti se ferunt libertatis, tot viros sine uno aut re-
mittere iniuriam non audere aut ius non posse de-
fendere. Mihi quidem satis spectatum est Pompeium, 23

tantae gloriae adulescentem, malle principem vo-
lentibus vobis esse quam illis dominationis socium,
auctoremque in primis fore tribuniciae potestatis.
24 Verum, Quirites, antea singuli cives in pluribus,
non in uno cuncti praesidia habebatis, neque mor-
talium quisquam dare aut eripere talia unus po-
terat.

25 Itaque verborum satis dictum est: neque enim
26 ignorantia res claudit; verum occupavit nescio qua
vos torpedo, qua non gloria movemini neque flagi-
tio cunctaque praesenti ignavia mutavistis, abunde
libertatem rati: scilicet quia tergis abstinetur et huc
27 ire licet atque illuc, munera ditium dominorum, atque
haec eadem non sunt agrestibus, sed caeduntur in-
ter potentium inimicitias donoque dantur in provin-
28 cias magistratibus. Ita pugnatur et vincitur pau-
cis: plebes, quodcumque accidit, pro victis est et
in dies magis erit, si quidem maiore cura domina-
tionem illi retinuerint quam vos repetiverit is liber-
tatem.

EX HISTORIA IIII

EPISTVLA MITHRIDATIS

(IIII. 19 KRITZ)

Rex Mithridates regi Arsaci salutem. Omnes
qui secundis rebus suis ad belli societatem orantur,
considerare debent, liceatne tum pacem agere; dein,
quod quaesitur satisne pium tutum, gloriosum an
indecorum sit. Tibi si perpetua pace frui licet, nisi 2
hostes opportuni et scelestissumi, egregia fama, si
Roma nos oppresserit, futura est, neque petere au-
deam societatem et frustra mala mea cum bonis
tuis misceri sperem. Atque ea, quae te morari 3
posse videntur, ira in Tigranem recentis belli et
meae res parum prosperae, si vera existumare vo-
les, maxume hortabuntur. Ille enim obnoxius 4
qualem tu voles societatem accipiet; mihi fortuna,
multis rebus ereptis, usum dedit bene suadendi;
et, quod florentibus optabile est, ego non vali-
dissumus praebeo exemplum, quo rectius tua
conponas.

Namque Romanis cum nationibus populis regi- 5
bus cunctis una et ea vetus caussa bellandi est,
cupido profunda imperi et divitiarum. Qua primo
cum rege Macedonum Philippo bellum sumpsere,
dum a Carthaginiensibus premebantur amicitiam
simulantes. Ei subvenientem Antiochum conces- 6
sione Asiae per dolum avortere; ac mox fracto
Philippo Antiochus omni cis Taurum agro et de-
cem milibus talentorum spoliatus est. Persen deinde 7

Philippi filium, post multa et varia certamina apud
Samothracas deos acceptum in fidem, callidi et re-
pertores perfidiae, quia pacto vitam dederant, in-
8 somniis occidere. Eumenen, cuius amicitiam glo-
riose ostentant, initio prodidere Antiocho, pacis mer-
cedem; post, habitum custodiae agri captivi, sump-
tibus et contumeliis ex rege miserrumum servorum
effecere: simulatoque inpio testamento filium eius
Aristonicum, quia patrium regnum petiverat, hos-
9 tium more per triumphum duxere; Asia ab ipsis
obsessa est. Postremo Bithyniam Nicomede mortuo
diripuere, cum filius Nysa, quam reginam adpella-
10 verat, genitus haud dubie esset. Nam quid ego
me adpellem? quem diiunctum undique regnis et
tetrarchiis ab imperio eorum, quia fama erat divi-
tem neque serviturum esse, per Nicomedem bello
lacessiverunt, sceleris eorum haud ignarum et ea,
quae accidere, testatum antea Cretensis, solos om-
nium liberos ea tempestate, et regem Ptolemaeum.
11 Atque ego ultus iniurias Nicomedem Bithynia ex-
puli Asiamque spolium regis Antiochi recepi et
12 Graeciae demsi grave servitium. Incepta mea po-
stremus servorum Archelaus exercitu prodito inpe-
divit: illique, quos ignavia aut prava calliditas, ut
meis laboribus tuti essent, armis abstinuit, acerbis-
sumas poenes solvunt, Ptolemaeus pretio in dies
bellum prolatans, Cretenses inpugnati semel iam
13 neque finem nisi excidio habituri. Equidem cum
mihi ob ipsorum interna mala dilata proelia magis
quam pacem datam intellegerem, abnuente Tigrane,
qui mea dicta sero probat, te remoto procul, omni-
bus aliis obnoxiis, rursus tamen bellum coepi Mar-
cumque Cottam, Romanum ducem, apud Calchedona
14 terra fudi, mari exui classe pulcherruma. Apud
Cyzicum magno cum exercitu in obsidio moranti fru-
mentum defuit, nullo circum adnitente; simul hiemps
mari prohibebat. Ita sine vi hostium regredi cona-

tus in patrium regnum, naufragiis apud Parium et
Heracleam militum optumos cum classibus amisi.
Restituto deinde apud Caberam exercitu et variis 15
inter me atque Lucullum proeliis inopia rursus am-
bos incessit. Illi suberat regnum Ariobarzanis bello
intactum: ego vastis circum omnibus locis in Ar-
meniam concessi: secutique Romani non me, sed
morem suum omnia regna subvortundi, quia multi-
tudinem artis locis pugna prohibuere, inprudentiam
Tigranis pro victoria ostentant.

Nunc quaeso considera, nobis oppressis utrum 16
firmiorem te ad resistundum an finem belli futurum
putes? Scio equidem tibi magnas opes virorum
armorum et auri esse; et ea re a nobis ad socie-
tatem, ab illis ad praedam peteris. Ceterum con-
silium est, Tigranis regno integro, meis militibus
belli prudentibus, procul ab domo [parvo labore]
per nostra corpora bellum conficere: quo neque
vincere neque vinci sine tuo periculo possumus.
An ignoras Romanos, postquam ad occidentem per- 17
gentibus finem Oceanus fecit, arma huc convortisse?
neque quicquam a principio nisi raptum habere,
domum coniuges, agros imperium? convenas olim
sine patria parentibus, pestem conditos orbis terra-
rum: quibus non humana ulla neque divina ob-
stant, quin socios amicos, procul iuxta sitos, inopes
potentisque trahant excindant, omniaque non serva
et maxume regna hostilia ducant. Namque pauci 18
libertatem, pars magna iustos dominos volunt: nos
suspecti sumus aemuli et in tempore vindices ad-
futuri. Tu vero, cui Seleucea, maxuma urbium, 19
regnumque Persidis inclutis divitiis est, quid ab illis
nisi dolum in praesens et postea bellum expectas?
Romani arma in omnis habent, acerruma in eos, 20
quibus victis spolia maxuma sunt: audendo et fal-
lundo et bella ex bellis serundo magni facti. Per 21
hunc morem extinguent omnia aut occident: quod

haud difficile est, si tu Mesopotamia, nos Armenia
circumgredimur exercitum sine frumento, sine auxi-
liis, fortuna aut nostris vitiis adhuc incolumem.
22 Teque illa fama sequetur, auxilio profectum mag-
23 nis regibus latrones gentium oppressisse. Quod uti
facias moneo hortorque, neu malis pernicie nostra
tuam prolatare quam societate victor fieri.

CORRIGENDA

Pag.	68.	31	At
„	110.	10	magis ut
„	114.	4	ubi
„	127.	11	processit, Sulla

